

MÀSTER UNIVERSITARI ONLINE D'HISTÒRIA DEL MÓN CONTEMPORANI

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA

*La veu de la dona a la Mediterrània Occidental —
Literatura i memòria. El canvi de segle a través del
testimoni de l'escriptora contemporània:
Assia Djebar i Montserrat Roig*

TREBALL FINAL DE MÀSTER

Cristina de la Rosa García

Dirigit per Joan Esculies Serrat

Juny 2023

ÍNDEX

1. Introducció. Estat de la qüestió, justificació i objectius

2. Marc historiogràfic o metodològic

3. Marc històric

3.1. La dona

3.2. L'escriptora

3.2.1. *Assia Djébar*

3.2.2. *Montserrat Roig*

4. Veus de dona

4.1. Dins de casa. Família i maternitat

4.1.1. *Relació amb la mare i les dones de la família*

4.1.2. *Relació amb el pare i els homes de la família*

4.1.3. *Ser mare. L'avortament*

4.2. Fora de casa. Món polític i laboral

4.2.1. *Sistema educatiu i mitjans de masses (cinema, revistes, ràdio)*

4.2.2. *Implicació política. Independència, democràcia, comunisme. Feminismes*

4.2.3. *El treball fora de casa*

4.3. Al llindar. Amor i sexe

4.3.1. *L'amor romàntic i l'amistat*

4.3.2. *El matrimoni. La separació*

4.3.3. *La llibertat sexual*

5. Conclusions

Referències bibliogràfiques

Annex 1. Assia Djébar

Annex 2. Montserrat Roig

1. Introducció. Estat de la qüestió, justificació i objectius¹

A banda i banda de la Mediterrània, Montserrat Roig (Barcelona, 1946 - 1991) i Assia Djebar (Cherchell, 1936 - París, 2015) publiquen, amb una dècada de diferència, tres i tres novel·les que donen testimoni de l'experiència històrica de la dona a la costa d'Espanya i Algèria en el canvi del segle XX al XXI. D'una banda, Roig publica: *Ramona, adéu* (1972), *El temps de les cireres* (1976) i *L'hora violeta* (1980). De l'altra, Djebar, deu anys major que l'escriptora catalana, no publica el primer dels tres volums del seu "quartet algerià" inacabat fins el 1985: *L'Amour, la fantasia*, seguit d'*Ombre sultane* (1987) i *Vaste est la prison* (1995).

Ambdues autores tenen una mirada educada en la classe petit-burguesa, "alliberada", amb un perfil polític d'esquerres; des d'aquí viuen la seva època i des d'aquí novel·len la història, la seva i la d'altres. Ambdues fan literatura de la memòria de l'experiència pròpia i aliena i ambdós grups de novel·les es relacionen a nivell estructural i temàtic: una col·lecció que segueix l'evolució històrica de la dona algeriana o catalana del segle XX a través del testimoni íntim de la transmissió del rol de gènere en diferents generacions.

D'aquesta manera, aquest corpus literari permet observar la relació entre història, literatura i memòria per entendre la situació de la dona a la Mediterrània occidental (de Barcelona al Sahel algerià) al llarg del darrer canvi de segle.

En primer lloc, per fonamentar la recerca, hem situat el marc de la teoria de la història des d'on llegim les obres de Djebar i Roig. Amb el gir lingüístic i l'eixamplament de la discussió historiogràfica a finals del segle XX, s'evidencia la importància de l'escriptor com a subjecte en la construcció del text (històric i de ficció); el paper de la literatura i les aportacions de la perspectiva postcolonial i de gènere a la memòria íntima i col·lectiva. Aquest és el lloc teòric que dibuixem al capítol segon, amb les aportacions de White (1995), Chartier (1997), Malaver (2013), Mickel (2012), Saxton (2020), Julià (2011), Ali-Benali (2003), Bromley (2014), Davis (2010), Hernández (2019) i Pons i Serna (2012).

A continuació, ens endinsem en la perspectiva comparada amb l'exposició del context històric de les dones narrades per Djebar i Roig. Així, resseguim els inicis de l'Algèria independent, les seves guerres i l'herència autòctona i colonial —la manera com aquesta pesa sobre la dona— amb l'estudi d'Amrane-Minne i Abu-Haidar (1999), Jasser, Mahfoudh, Lalami i Delphy (2016), Turshen (2002), Salhi (2003) i Ait-Zai (2021). També, l'abans i després de la dona espanyola i catalana durant aquest període, d'acord amb les investigacions de Rabazas i Ramos (2006), Folguera (2022), Pérez (2016), Velo (2020) i Rebollo i Núñez (2007).

En paral·lel al relat històric, constatem l'augment en la producció escrita per dones sobre la seva realitat històrica a finals del segle XX, analitzat per Stora (1999), Ammar (1999), Bueno (2011), Zatin (1987), Charlon (1987) o Francés (2003). En aquesta tendència incloem breument la biografia de Djebar i Roig, per la importància de la seva experiència històrica pròpia en el relat de les dones narrades. Coneixem les autores gràcies a les entrevistes de Mortimer (1988), Adler (2006) i Campmany (1991) i les monografies de Jiménez (2009) i García (2016).

---

¹ Aquest document pren com a referència per a la seva redacció la revista Cercles.

Així, arribem finalment a l'anàlisi de les veus de dona a les tres i tres novel·les seleccionades. Ho fem observant les dones de Djebbar i Roig dins, fora de casa i al llindar. Per “dins” entenem la vida familiar i les relacions amb les primeres dones i homes, mare i pare, així com amb el ser mare (i la decisió de no ser-ho, l'avortament). “Fora” analitzem la consciència social i la implicació política comuna a ambdues autores, la influència de l'educació —formal i informal, a través dels mitjans— per a la construcció dels rols de gènere, i la incorporació al món laboral com un llançament a la vida pública. “Al llindar”, hi trobem l'amor (romàntic i l'amistat) i el sexe: la figura del matrimoni com un pacte legal i social més que com un acte romàntic i les ambigüitats de l'alliberament sexual importat en ambdós casos de l'Europa més enllà dels Pirineus.

Aquesta és la part pròpiament original de la recerca. Tot i que comptem amb autors especialitzats en l'escriptura d'Assia Djebbar i Montserrat Roig, com ara Ali (2015), Mortimer (1997), Medjad (2009) o Fernández (2015), cap bibliografia consultada realitza una anàlisi comparativa d'aquestes tres i tres obres des d'una perspectiva historiogràfica i de gènere com ho fa el nostre text. La novetat i el pes d'aquesta investigació recau, precisament, en la perspectiva comparada que presentem entre ambdós testimonis. En l'observació de les similituds i diferències entre les experiències del ser dona que escriuen ambdues autores (capítol quart) i la manera com aquestes experiències literàries donen testimoni del seu marc històric (capítol tercer).

Quan les obres de Roig i Djebbar es llegeixen d'acord amb els diferents materials consultats, les dones de les novel·les poden observar-se com veus narrativitzades d'un testimoni històric que agrupa tot un segle. Tres i tres novel·les que, a banda i banda del Mediterrani, plasmen relats de dues realitats similars que, no obstant això, es troben en contextos històrics particulars. La constatació d'aquests paral·lelismes i de les seves singularitats és el que construeix i justifica la nostra recerca.

A partir d'aquestes línies, ens proposem analitzar l'obra literària com a testimoni subjectiu de la memòria històrica, així com el rol de la dona i l'escriptora catalana i algeriana francòfona a finals del segle XX, per tal de traçar una relació entre la situació històrica de la dona a la Mediterrània Occidental en el canvi de segle i la construcció de la seva pròpia memòria a través de la literatura.

2. Marc historiogràfic o metodològic

Escric... només per dir que existeixo. Escriure... no és dir-me?²

En aquesta ocasió, llegim Assia Djebbar i Montserrat Roig com escriptores literàries, però la seva vida professional va incloure també el periodisme i, en el cas d'Assia Djebbar, la història acadèmica i el cinema. Des dels diferents fronts de la seva producció, ambdues exerceixen com a cronistes de l'experiència de la dona d'una època, relaten i expliquen “una societat en transformació, que ja forma part de la nostra història”³ i de la qual elles van participar en primera persona. De fet, ambdues autores reflexionen conscientment

---

² Assia DJEBBAR, *L'Amour, la fantasia* (Paris: Le Livre de Poche, 1985), 87.

Totes les traduccions al català del francès original de l'obra de Djebbar són pròpies.

³ Lluïsa JULIÀ, “Montserrat Roig, el valor de la paraula Compromís”, *Serra d'Or*, juliol-agost, 2011, <https://www.nuvol.com/serra-dor/montserrat-roig-el-valor-de-la-paraula-compromis-41165>.

sobre la tasca de l'escriptura històrica i literària i la seva relació —en especial, als primers capítols de *L'Amour, la fantasia* i a *L'hora violeta*.

No obstant això, no prenem Assia Djebar i Montserrat Roig per historiadores. No llegim les seves obres, tres i tres, per informar-nos, però sí que n'extraïem coneixement. Llegim Djebar i Roig com un testimoni ficcionalitzat de la seva memòria i del seu present narrat a través de la consciència històrica de l'escriptura de l'experiència pròpia i d'altres dones.

Durant el darrer mig segle, els acadèmics han començat a explorar la ficcionalització del relat i s'han adonat de com de difícil és separar l'aportació objectiva de la representació subjectiva i de com es pot extreure evidència històrica d'una narració aparentment fictícia⁴. “La literatura obre, virtualment fins l'inifinit, el ventall de probables interpretacions i versions del passat, del present històric i del futur”⁵.

El gir lingüístic, el postestructuralisme i la teoria tropològica del discurs de White —entre d'altres circumstàncies d'una mateixa obertura de paradigma en el marc historiogràfic— posen el focus sobre l'escriptura de la història. A partir de les darreres dècades del segle XX, la teoria de la història revela que la història és discurs i “el llenguatge no és transparent; el discurs no es limita a allò que diu de manera explícita, literal, sinó que connota”⁶.

Així, el procés d'escriptura històrica s'igualava en els seus mecanismes (selecció hermenèutica, interpretació i transformació dels fets en discurs) a l'escriptura de ficció⁷. La pròpia “translació de les coses de la realitat en coses del discurs és ficcionalització”⁸: Abd el-Kader i Franco són personatges i la guerra d'Algèria o els Fets d'octubre de 1934 són punts de trencament del relat⁹.

La principal crítica a aquesta visió és el fet que es negui a la història l'estatus de ser una forma de coneixement diferent (superior) al que aporta la ficció¹⁰. Tot i alinear-nos amb el plantejament que “l'objectivitat i l'honestat dels historiadors, com els fets que proveeixen, són relatius als ideals culturals predominants en el temps i lloc de la seva producció”¹¹, no és la nostra intenció resseguir tots els punts d'aquest debat, ni caure en un determinisme lingüístic o un relativisme absolut gairebé sempre sense sortida.

El que ens interessa subratllar, perquè és des d'aquí des d'on parteix la nostra lectura de Djebar i Roig, és la vessant connotativa del llenguatge i el seu paper en la construcció dels significats d'allò representat. Dit de manera senzilla, si l'historiador comença a

---

⁴ Emmanuel J. MICKEL, “Fictional History and Historical Fiction”, *Romance Philology* 66, núm. 1 (2012): 67.

⁵ Nancy MALAVER, “Literatura, historia y memoria”, *Hallazgos* 10, núm. 20 (2013): 40.

⁶ Hayden WHITE, “Reponse to Professor Chartier's Four Questions”, *Storia della Storiografia* 27 (1995): 64.

⁷ Laura SAXTON, “A true story: defining accuracy and authenticity in historical fiction”, *Rethinking History* 24, núm. 2 (2020): 137.

⁸ White, “Reponse to Professor Chartier's Four Questions”, 65.

⁹ *Ibid.*, 64.

¹⁰ Roger CHARTIER, “Four Questions for Hayden White”, a *On the edge of the cliff history, language, and practices*, de Roger Chartier (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), 34.

¹¹ White, “Reponse to Professor Chartier's Four Questions”, 65.

contemplant-se com un creador de textos, com un escriptor, perquè no considerar el paper de l'escriptor literari en la representació de la realitat?¹²

És així com s'estableix la importància de la literatura en la reconstrucció del passat comú a partir del qual s'imagina una comunitat, i és a partir d'aquesta visió des d'on podem començar a dialogar amb les obres d'Assia Djebar i Montserrat Roig. Ambdues, com veurem, amb una consciència històrica que brilla a través de la seva representació de l'experiència pròpia i aliena.

Escriptura de la memòria. L'altre, en femení. L'altra, no occidental

La literatura conté l'exercici del record i de l'oblit del passat, és un contenidor de la memòria —com ho són el document històric i el text historiogràfic— que fa possible la construcció de l'individu i de la col·lectivitat. La literatura té “un poder tan gran en la construcció del record i de l'oblit que es pot afirmar que té per ella mateixa una connexió profunda amb el desenvolupament de la civilització”¹³.

L'experiència esdevé record. La memòria es transmet en forma de relat històric acadèmic, però també a partir de la ficcionalització, sovint més propera al gruix de la cultura històrica. “No podem —ni hauríem— aïllar la ficció històrica d'altres representacions del passat que abunden en la nostra cultura”¹⁴. L'autor literari —l'autora literària— que basa el seu argument en la història, la resignifica, d'aquí que aquestes novel·les s'interpretin com “marcadament autoconscients”¹⁵.

Hernández, pionera del camp de la història colonial, de l'educació i de la dona a Espanya¹⁶, afirma que el gran triomf del subjectivisme és l'auge de perspectives pròpies de la història per part de subjectes històrics que mai abans han aixecat la veu davant el relat homogeni i unificador del passat¹⁷. Sorgeix així la idea d'una diversitat de “passats”, en la qual Davis adverteix que les dones no encaixen en el relat de la història tal com s'havia entès fins aleshores¹⁸. S'introdueix així en el debat historiogràfic un dels grans punts ideològics de finals del segle XX: el feminisme.

A mitjans del segle passat, la dona es reivindica com a subjecte històric —més tard, veurem com la corrent feminista arriba a Espanya i Algèria en circumstàncies i a ritmes particulars— i als voltants de la dècada de 1980 s'observa un auge de biografies i autobiografies de dones. És en aquest darrer tram del segle (1972-1995) que es publica el

---

¹² Mickel, “Fictional History and Historical Fiction”, 66 ; Malaver, “Literatura, historia y memoria”, 38.

¹³ Malaver, “Literatura, historia y memoria”, 41.

¹⁴ Saxton, “A true story: defining accuracy and authenticity in historical fiction”, 141.

¹⁵ Malaver, “Literatura, historia y memoria”, 41.

¹⁶ Analet PONS i Justo SERNA, “Variaciones sobre la historia cultural en España”, a *La historia cultural: ¿un giro historiográfico mundial?*, ed. Philippe Poirrier (València: Universitat de València, 2012), 190.

¹⁷ Elena HERNÁNDEZ, “El presente de la historia cultural”, *Revista Cercles*, núm. 22 (2019): 77.

¹⁸ Natalie Z. DAVIS, “Why Gender and Women’s Studies Matter”, entrevista per Carla Hesse, *UC Berkley Events*, Youtube, 15 de setembre de 2010, video, <https://www.youtube.com/watch?v=tPF5rSDbV-0>.

corpus de novel·les de Djebbar i Roig que hem pres com a mostra. En paraules d'Hernández:

“Així, a través de la seva pròpia veu, les dones reinterpreten la seva vida i, en narrar, recreen l'abast del món que les rodeja i en el qual es mouen i actuen, percebent-se a elles mateixes com subjectes significants que es reconeixen com a tals i que, en aquest reconeixement, fan visible la diferència sexual”¹⁹.

Cal notar que la majoria de teòrics referenciats fins ara es concentren, més o menys explícitament, en el món occidental. No obstant això, un dels valors de la nostra recerca radica en la seva perspectiva postcolonial i descentralitzada. “A la riba sud del Mediterrani, es naix dona”²⁰, segons defensa Ali-Benali, qui introdueix una concepció de la figura de l'escriptor al Magreb que concorda amb el caràcter de cronistes del present i passat propis que definíem tant per a Djebbar com per a Roig:

“D'una banda, se'l considera [l'escriptor contemporani del Magreb] un narrador d'històries, sense àncora en la realitat. De l'altra, se li demana dir la veritat i parlar en nom de tothom. La seva història personal (i què pot fer sinó explicar la seva història, o la història des del seu punt de vista?) es llegeix com un relat exemplar, que il·lustra la història dels altres”²¹.

A la tradició literària del Magreb, “la ficció és una mena d'arxiu per a una història encara no, o encara no prou, desenvolupada”²². L'obra literària, en especial la novel·la, es converteix en el lloc on pot evocar-se la part no-visible de la història. I “la major part de llibres sobre dones i la seva vida diària (o la seva supervivència) en l'Algèria democràtica —després de 1962— són escrits per dones”²³.

Si bé Assia Djebbar escriu en francès i publica a Europa, no per això la seva literatura perd aquest codi de ficció desxifrada com història, ni ella, l'escriptora, el valor de documentarista que deixa rastre de la història col·lectiva a través del relat propi, exclòs de la història oficial (colonial). L'escriptura s'erigeix així en testimoni de la futura història col·lectiva a través del relat de la experiència del present i el passat.

Com veurem, el predomini de la narrativa a la representació femenina mediterrània no és casual. De moment, és inevitable notar el paral·lelisme entre l'escriptor-testimoni-memòria del Magreb i les influències dels girs cap a la narrativitat, la subjectivitat i la memòria que venim observant en la tradició occidental.

Així, a un i altre costat de la Mediterrània hi ha escriptores “activistes del testimoni”, que parlen de la seva experiència produint una “narrativa de la memòria”²⁴, narrant el present

---

¹⁹ Hernández, “El presente de la historia cultural”, 71.

²⁰ Zineb ALI-BENALI, “Le roman, cet archiviste de l'histoire”, *Insaniyat* 21 (2003): 19.

²¹ Ali-Benali, “Le roman, cet archiviste de l'histoire”, 19.

²² Ídem.

²³ Danièle Djamila AMRANE-MINNE i Farida ABU-HAIDAR, “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”, *Research in African Literatures* 30, núm. 3 (1999): 74.

²⁴ Roger BROMLEY, “Giving memory a future: women, writing, revolution”, *Journal for Cultural Research* (2015): 3-5.

i el passat per codificar un futur potencial. “Els individus, i les dones en particular, intenten escapar a la matriu d’un món que s’arrossega i rebutja tot canvi”²⁵.

En el canvi del segle XX al XXI, a Barcelona com al Sahel algerià, ens trobem amb l’exemple d’escriptores-cronistes que saben per la seva tasca periodística (i historiadora, Djebbar) el valor testimonial d’allò escrit en el present per a la futura narració del passat. Aquestes escriptores volen promoure el canvi, tot i trobar-se lligades a la finitud del llenguatge i de la història establerta, sempre passada, per tractar de produir una nova perspectiva que obri les potències de futur, una “escriptura de llegat”²⁶.

3. Marc històric

Ella també hi era, dins la Història. I mai no se’n podria deseixir.²⁷

Fins ara, hem entès la història com un “allò escrit”, hem observat el lligam entre l’escriptura de la història i de la ficció, el valor testimonial de l’escriptor com a subjecte històric i el valor afegit de la dona i del subjecte no occidental per entendre les alteritats de la història. A continuació, fem concreta la nostra lectura de Djebbar i Roig segons aquests supòsits teòrics, situant-la en el temps i l’espai.

Per això, expliquem la dona espanyola o catalana i algeriana entre els segles XX i XXI, abans de fer el mateix amb ambdós panorames literaris i amb la figura de l’escriptora (en la seva doble condició de dona i subjecte que escriu). Finalment, estretim el focus en un breu repàs biogràfic d’Assia Djebbar i Montserrat Roig —el marc d’experiència que transmeten en la seva escriptura. És a dir, comparem aquí el context d’ambdues com a dones i escriptores per assolir, en el capítol següent, l’objectiu de posar de costat el ser dona imprès a les seves històries.

3.1. La dona

Ens situem ben entrat el segle XX. Al *département* francès d’Algèria (1830-1962), la dona no té dret a vot, es troba exclosa de la vida política i del món laboral qualificat²⁸. A l’Espanya de la Segona República (1931-1939), la Constitució de 1931 suposa una fita europea per a la igualtat legal entre homes i dones²⁹: s’obre el camp polític a la defensa dels drets de la dona des de diferents opcions ideològiques i s’aprova el sufragi femení, no sense gran debat parlamentari.

En desacord amb el govern progressista de la República, la facció més conservadora de l’exèrcit espanyol dona un cop d’Estat el 1936. Esclata una guerra civil que s’allarga fins

---

²⁵ Ali-Benali, “Le roman, cet archiviste de l’histoire”, 19.

²⁶ Bromley, “Giving memory a future: women, writing, revolution”, 3.

²⁷ Montserrat ROIG, *L’hora violeta* (Barcelona: Grup 62, 1980), 299.

²⁸ Amrane-Minne i Abu-Haidar, “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”, 62, 63.

²⁹ Pilar FOLGUERA, “De la transición política a la paridad”, a *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. Pilar Folguera (Madrid: Pablo Iglesias, 2022), 11.

el 1939, amb la victòria dels revoltats i l'establiment de la dictadura liderada pel seu *caudillo*, el general Francisco Franco. La guerra civil implica un fort descens de la població i l'augment de la mortalitat infantil, per la qual cosa la importància demogràfica i social de la dona és evident per al nou règim³⁰.

El franquisme centra el rol femení en la maternitat i la cura de la llar, establint un model estatal de gènere (l'"àngel de la llar") que oblida l'obertura de principis de segle i retrocedeix dècades respecte el període de la Segona República³¹. La dictadura es construeix sota els preceptes del nacionalcatolicisme. La dona és esposa, mare i filla dels homes de la pàtria, i la seva acció es limita a l'àmbit privat. L'educació, al servei del règim, requereix un programa específic per a les dones, en què el Servei Social i les assignatures *Hogar* i *Puericultura* són obligatòries des de 1941 al Batxillerat femení³² i regulades per la Sección Femenina del partit nacionalista-feixista La Falange.

Durant aquesta primera etapa del franquisme, la construcció de gènere planteja "de manera indissoluble i inseparable la identitat de la dona lligada al seu paper en la família"³³. Les primeres dècades de postguerra es caracteritzen per la restricció dels drets laborals de les dones, en especial, de les casades³⁴, retornant a una imatge decimonònica del rol femení en la societat³⁵.

S'observa, això sí, un desajust intel·lectual entre "el que se suposa que ha de ser i fer una dona i el que fa realment, a les ciutats com al camp"³⁶. Les guerres mundials i la Guerra Civil a Espanya fan innegable el potencial de la dona, casada o no, com a agent laboral. La dona, a més, ha tingut un paper en la guerra, tot i que, com serà el cas per al conflicte anticolonial algerià, aquest no serà visibilitzat fins molt després³⁷. A *Ramona, adéu*, Roig fa referència a l'obertura de possibles que l'esclat de la guerra representa per algunes dones com "una espurna de vida que els esdeveniments posteriors s'encarregaren d'ocultar"³⁸.

A mitjans de segle, Espanya viu una reobertura del país cap a l'exterior davant la necessitat econòmica del règim, després d'anys d'aïllament internacional. Durant la dècada de 1950 es donen, a més, "les primeres mostres visibles (no clandestines) de mobilització cultural contra el franquisme"³⁹. A l'Algèria francesa, la tensió entre el

---

³⁰ Teresa RABAZAS i Sara RAMOS, "La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina", *Encounters on Education* 7 (2006): 46.

³¹ Folguera, "De la transición política a la paridad", 12.

³² Rabazas i Ramos, "La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina", 47.

³³ *Ibid.*, 51.

³⁴ Elisabet VELO, "El proceso de elaboración de la Ley de Relaciones Laborales de 1976. El trabajo de la mujer", *Cuadernos de Historia del Derecho* 27 (2020): 142.

³⁵ Francisco PÉREZ, "Evolución del pensamiento sobre la mujer en España desde finales del siglo XIX al siglo XXI: Romanticismo, mercado de trabajo, violencia e igualdad", *Pensamiento Americano* 9, núm. 16 (2016): 130.

³⁶ *Ibid.*, 128.

³⁷ *Ibid.*, 129.

³⁸ Montserrat ROIG, *Ramona, adéu* (Barcelona: Grup 62, 1972), 132, 133.

³⁹ Rabazas i Ramos, "La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina", 48.

govern colonial i els nacionalistes algerians comença a tornar-se incontrolable, especialment a les protestes d'estudiants i joves que es concentren a les ciutats del nord del país. El 1954, esclata la guerra, que culminarà el 1962 amb els acords d'Evian i la independència d'Algèria.

Les dones tenen un paper durant el conflicte, també a la riba sud del Mediterrani. Amrane-Minne defineix aquest com “el moment en què les dones algerianes comencen a fer sentir la seva presència”⁴⁰. En especial, al bàndol nacionalista, representat pel Front de Liberation Nationale (FLN) i per la seva branca armada, l'Armée de Libération Nationale (ALN). En un càlcul limitat pels registres del moment, 10.949 dones s'involucren en la lluita, i dos milers esdevenen *maquisardes*, combatents als *maquis* o grups de guerrilla en les muntanyes algerianes⁴¹.

Però, tot i que algunes combaten, la majoria es queden a càrrec de la rereguarda, dels refugis i dels nuclis familiars —amb l'efecte col·lateral de la incorporació femenina al món laboral remunerat⁴². Ara bé, entre els líders de l'FLN i de l'ALN no hi ha cap dona⁴³: una cosa és deixar que les dones lluitin quan tota mà és benvinguda per a la victòria i, una altra molt diferent, acceptar-les com a iguals.

Després de la independència, el govern provisional de l'FLN, de tendència socialista, s'estableix com el partit únic de la nova República d'Algèria i “les dones que han pres partit en la lluita nacional desapareixen de la vista pública”⁴⁴. Les dones no han estat educades en l'ambició personal ni en el dret a ser subjectes polítics, així que l'aspiració majoritària és tornar a la normalitat. Però a les excombatents els costa reintegrar-se a la societat civil: tenen valor patriòtic, però han viscut una vida massa masculina per tenir un matrimoni fàcil; algunes es fan mestres o viuen una vida “independent” identificada com “d'homes”⁴⁵.

Tot i que s'ha escrit molt sobre la desil·lusió de les dones amb l'FLN després de la guerra, les dècades de 1960 i 1970 també comporten certs progressos: les dones obtenen la ciutadania, educació i serveis de salut igualitaris i públics i accés al món de les professions⁴⁶. Les dones àrabs del segle XX participen en “la construcció de la democràcia allà on aquesta és possible” i en la integració de “la quèstió de les dones”⁴⁷ a les agendes polítiques, malgrat la seva jerarquització com un assumpte secundari⁴⁸: després de la independència, de la lluita de classes, de la fi del terrorisme. El progressisme algerià de

---

⁴⁰ Amrane-Minne i Abu-Haidar, “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”, 62.

⁴¹ Ibid., 63.

⁴² Ibid., 66.

⁴³ Ibid., 67.

⁴⁴ Ibid., 68.

⁴⁵ Meredith TURSHEN, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, *Social Research* 69, núm. 3 (2002): 892.

⁴⁶ Ibid., 891.

⁴⁷ Ghaïss JASSER, Amel MAHFOUDH, Ferial LALAMI i Christine DELPHY, “Les luttes des femmes arabes contre le patriarcat, les pouvoirs tyranniques, l'islamisme, le colonialisme et le neocolonialisme”, *Nouvelles Questions Féministes* 35, núm. 2 (2016): 6.

⁴⁸ Ibid., 12-14.

postguerra —com l'espanyol cap a la dècada de 1970— està igualment marcat per la lògica patriarcal: els homes dominen la política, també en democràcia i a l'esquerra.

A la dècada de 1950, mentre els algerians i les algerianes s'enfronten entre ells i al règim colonial, el franquisme es relaxa i s'obre cap a l'exterior. El feixisme ja ha estat condemnat a Europa i al món i Espanya necessita suport internacional per treure el país de la pobresa autàrquica de postguerra. Són els anys de l'anomenat “*desarrollismo*” (1957-1975), amb la incorporació de tecnòcrates de l'Opus Dei al govern, propers als ideals del neoliberalisme anglosaxó⁴⁹. La Falange deixa de ser el partit únic i es produeixen les primeres friccions entre l'Església i l'Estat.

Aquesta evolució s'intensifica al llarg de la dècada de 1960. Les dones espanyoles miren cap a les conquestes de les dones europees, normalitzen els anticonceptius (tot i que fins 1978 no es legalitza el seu ús i venda), la planificació familiar i les llars d'infants com a part d'un nou model de família, menys rígid i autoritari⁵⁰. Comença a construir-se “un nou model de dona, però submergit en les mateixes restriccions socials i morals”⁵¹. Així, la imatge de “dona moderna” que construeix el *desarrollismo* és “controlada i planificada”⁵² d'acord amb les necessitats d'un país més industrial i urbà, però amb el mateix règim autoritari.

El 1961 es promulga la Ley de Derechos Políticos, Profesionales y de Trabajo de la Mujer, però la incorporació de les dones a l'esfera pública, concretament, al món laboral, es veu com “un mal inevitable per al progrés econòmic, amb gran recel, sobretot per a la dona casada”⁵³. La dona *pot* formar part de la vida pública, però *ha de* seguir sent el pilar de la vida privada, mare, esposa i mestressa. “*Dios, patria y familia*”, resa el lema feixista. La dona espanyola ha de ser una *superwoman*, la dona total que pot amb tot, perquè no abandonar l'àmbit domèstic és la seva obligació per naturalesa⁵⁴.

Amb tot, els canvis d'aquests anys preparen el terreny per a l'eclosió feminista de la dècada de 1970. Les Nacions Unides declaren el 1975 l'Any Internacional de la Dona. La Sección Femenina n'organitza els actes oficials a Espanya, però algunes ciutats contraprogramen. Entre aquestes, les Primeres Jornades Catalanes de la Dona se celebren a Barcelona el 1976, amb Montserrat Roig al programa⁵⁵. El novembre de l'any anterior, mor Franco.

No sense dificultat, Espanya esdevé una monarquia parlamentària, una democràcia, i les dones espanyoles viuen aquesta Transició com el seu “punt d'inflexió en la lluita per trencar amb la invisibilitat històrica”⁵⁶. S'anul·la la Licència Marital, la dona ja no necessita el permís signat per l'home per treballar, cobrar, conduir, viatjar o obrir un

---

⁴⁹ Rabazas i Ramos, “La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina”, 48.

⁵⁰ Ibid., 59.

⁵¹ Ibid., 56.

⁵² Ibid., 48.

⁵³ Ibid., 54.

⁵⁴ Ibid., 63.

⁵⁵ Betsabé GARCÍA, *Amb uns altres ulls* (Barcelona: Roca Editorial, 2016), 328.

⁵⁶ Pérez, “Evolución del pensamiento sobre la mujer en España desde finales del siglo XIX al siglo XXI: Romanticismo, mercado de trabajo, violencia e igualdad”, 137.

compte bancari. La Constitució de 1978 estableix la igualtat legal de sexes; a més de la despenalització dels anticonceptius, s'eliminen els delictes d'adulteri i *amancebamiento*.

En matèria laboral —el focus de les demandes del feminisme espanyol fins que aquest canvia a principis del segle XXI cap a la violència de gènere—, s'aprova el 1976 una Llei de Relacions Laborals que tracta per primer cop en democràcia la igualtat laboral entre homes i dones. Ara bé, “a l'hora de redactar la llei la visió de la dona com un ésser dèbil va influir per restringir els drets de les treballadores en l'accés a cert tipus d'ocupacions”, ja que “el seu físic no ha d'espantillar-se”⁵⁷.

Durant la Transició, la dona continua sent considerada en el seu aspecte biològic i la seva funció maternal. Més tard, la Llei del 2007 per a la Igualtat efectiva entre homes i dones i les lleis de gènere de 2014 i de 2022 tracten de posar fi a aquest tipus de desigualtats en la pràctica laboral, alhora que posen sobre la taula temes com els sostres de vidre o la violència sexual.

De la mateixa manera, tot i que els partits polítics es legalitzen el 1977, “la participació i representació de les dones en l'activitat política és minoritària”⁵⁸ —en paral·lel a l'observat a Algèria després de la seva independència— fins que el primer govern socialista espanyol introdueix el sistema de quotes a finals de la dècada de 1980. De fet, la dècada de 1980 viu a Espanya altres avanços per a la dona, en termes de dret a divorci, avortament o el desenvolupament del feminisme acadèmic a les universitats.

A Algèria, que també és aleshores una democràcia, la dècada de 1980 és l'inici d'un nou camí cap a la violència. El 1978, després de la mort del líder post-revolucionari Boumediene, s'inicia la presidència de Chadli Bendjedid amb el suport d'un clan fins aleshores minoritari al partit que imposa la seva visió de la Sharia, la llei islàmica, atacant dones, educació i justícia. El 1980, una ordre ministerial prohibeix la dona deixar el país sense un home. Les protestes de la societat aconseguixen aturar aquesta ordre i el projecte de Codi de família de 1981.

No obstant això, el 1984 s'aprova sense debat públic el Codi de família definitiu, que esdevé “de lluny, la qüestió sobre les dones més preocupant a Algèria”⁵⁹. El Codi de família ens recorda la Licència Marital espanyola, igualment justificat en valors de tradició i religió. “Fa de les dones menors en assumptes educatius, laborals, matrimonials, de divorci i d'herència”⁶⁰ i “està en contradicció amb la Constitució, que prohibeix la discriminació sexual, i amb les lleis tradicionals, que, tot i no ser igualitàries, protegeixen la dona”⁶¹.

---

⁵⁷ Velo, “El proceso de elaboración de la Ley de Relaciones Laborales de 1976. El trabajo de la mujer”, 175.

⁵⁸ Folguera, “De la transición política a la paridad”, 14.

⁵⁹ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 903.

⁶⁰ Ibid., 893.

⁶¹ Amrane-Minne i Abu-Haidar, “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”, 72.

Chadli Bendjedid és conegut per les seves concessions a l'oposició islàmica en favor de l'estabilitat del govern⁶², fins que la ideologia del fonamentalisme islàmic aclapara el socialisme modernista⁶³. Les manifestacions de joves algerians l'octubre de 1988 engeguen el procés polític cap a la fi del partit únic i la liberalització de la societat civil. Dels nombrosos nous partits creats, el *Front islamique du salut* (FIS) agrupa xarxes islàmiques que inclouen grups paramilitars. Triomfen a les eleccions de 1991 i, des de 1992, s'inicia una escalada de violència entre el govern i les forces islàmiques (algerians amb entrenament de combat afganès).

Durant aquesta dècada negra, les branques armades del FIS i els seus partidaris “comencen a marcar com a objectius homes i dones prominents (doctors, advocats, periodistes i d'altres professionals i intel·lectuals seculars i poc d'acord amb la interpretació rígida de l'Islam)”⁶⁴. Una experiència que Assia Djébar fa explícita a *Vaste est la prison*, on l'“avui” de la narradora autobiogràfica se situa a finals de 1994, “un any de morts obscures, de morts infectes”⁶⁵.

El FIS no està en contra del Codi de família, ja que aquest conjuga amb el seu sistema de valors. De nou, es considera la dona en termes biològics, sempre interpretant aquesta condició com una limitació. S'estableix que “el treball de la llar és més adequat per a la biologia i la psicologia femenina” i es defensa que “la mortalitat és més elevada entre les dones treballadores, que són a més a més immorals”, i que “el treball femení causa la desocupació masculina”⁶⁶.

El Codi de família de 1984 i el fonamentalisme islàmic tornen a atrapar les dones algerianes⁶⁷, que esdevenen, de protagonistes de la història amb valor patriòtic, “víctimes negades en la seva feminitat i humanitat”⁶⁸. Les idees conservadores arrelades sobre el rol de la dona a Algèria s'han entès en ocasions com “una resta del passat colonial, quan la dona era l'última defensa contra la pèrdua de la identitat nacional”⁶⁹. No obstant això, la valentia de les dones algerianes durant aquesta dècada titllada de “negra” i “sagnant” esdevé un símbol de resistència.

Les dones parlen a les càmeres de televisió, moltes sense cobrir-se el rostre, i estan a la primera línia de les manifestacions⁷⁰. Amb els anys, l'opinió pública es gira contra les forces islàmiques —a Algèria entre 1994 i 1995, a l'internacional, a partir de les

---

⁶² Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 895.

⁶³ Zahia Smail SALHI, “Algerian Women, Citizenship, and the Family Code”, *Gender and Development* 11, núm. 3 (2003): 29.

⁶⁴ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 896, 897.

⁶⁵ Assia DJEBAR, *Vaste est la prison* (Paris: Le Livre de Poche, 1995), 343-345.

⁶⁶ Salhi, “Algerian Women, Citizenship, and the Family Code”, 33.

⁶⁷ *Ibid.*, 27.

⁶⁸ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 889.

⁶⁹ *Ibid.*, 902.

⁷⁰ Amrane-Minne i Abu-Haidar, “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”, 74.

massacres de 1997—, l'exèrcit guanya el control del país i “les dones algerianes poden aixecar la veu perquè les seves demandes siguin escoltades de nou”⁷¹.

El final de la dècada de 1990 suposa un gran canvi en la política algeriana: Abdul Aziz Bouteflika és triat president, es proclama una amnistia general el 1999 i molts terroristes es rendeixen, instaurant una pau, sinó total, almenys mantinguda. Bouteflika obté el suport massiu de dones, inclosos els moviments feministes, tot i que, ja president, declara que “les dones algerianes han d'esperar perquè les mentalitats estiguin llestes per acceptar el canvi” del Codi de família⁷².

Finalment, el 2005 l'Assemblea nacional algeriana adopta una ordenança que modifica i completa el Codi de família. Els islamistes, que volen preservar els tutors matrimonials i la poligàmia, i els progressistes, que donen suport a la igualtat de gènere a la família, reafirmen les seves posicions durant la presentació del projecte. Les feministes es troben atrapades entre l'enfoc del govern i un debat sense sortida amb els islamistes. El moviment associacionista reclama la derogació del Codi, decebut per la debilitat de la reforma⁷³.

En línies generals, a Algèria com a Espanya, les preocupacions de la dona evolucionen del segle XX al XXI des del camp d'allò social a allò polític⁷⁴. D'una educació i sanitat paritàries al reclam de la seva veu en la discussió parlamentària. D'altra banda, la politització del feminisme es barreja, en el cas algerià com en el català, amb les seves implicacions nacionalistes: el primer feminisme català, com el basc, fou nacionalista. A principis del segle XX, a ambdues realitats, la casa és el lloc natural de la dona, el matrimoni el seu estat civil natural i ser mare el seu paper natural.

A Algèria, la dona participa de la guerra sense reconeixement posterior durant la independència, progressa en el socialisme modernista i es torna a veure amenaçada per l'islamisme fonamentalista, encara en desigualtat fins i tot després de la pacificació del terrorisme. A Espanya (i Catalunya), la dona viu la mateixa guerra invisible però, en canvi, seguida d'una regressió cap a la dictadura del nacionalcatolicisme i, a poc a poc, cap a un mateix desencant amb la Transició.

És a dir, la guerra suposa en ambdues realitats de la dona una obertura de possibles, en ambdós casos frustrada per la nova situació del país després de la batalla. A mesura que avança el segle, la dona guanya drets i el seu paper “fora de casa” es reafirma en menor o major mesura; no obstant això, “dins de casa” i en la construcció íntima, la dona veu delimitades les potències del seu rol per l'educació, la religió i les limitacions econòmiques i socials hereves de la seva història.

---

⁷¹ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 907.

⁷² Salhi, “Algerian Women, Citizenship, and the Family Code”, 35.

⁷³ Nadia AIT-ZAI, “Le Code de la famille empêche l'émancipation des femmes algériennes”, a *Le code de la famille dans la région MENA*, de Fondation Friedrich Ebert (Political Feminism, 2021), 5.

⁷⁴ Folguera, “De la transició política a la paridad”, 10.

3.2. L'escriptora

Allò que condiciona l'experiència de la dona condiciona també l'escriptora com a subjecte històric. De la mateixa manera que la història recent d'Espanya o Catalunya i Algèria són dos relats diferenciats, no tota obra d'una escriptora d'aquest període és comparable només per ser escrita per dones. No obstant això, en ambdós casos és possible establir línies comunes.

Així, en la història de la dona, hem remarcat l'obertura de possibles de la guerra, una frustració comuna amb el lent avanç en democràcia, el rol tradicional familiar i no públic de la dona, el paper de la religió, etc. A continuació, reprenem el fil d'aquests anys per oferir una imatge històrica general de l'escriptora —literària, més concretament, de novel·la— catalana i algeriana francòfona.

De fet, a Algèria, l'efervescència del rol social de la dona entre 1955 i principis del segle XXI conjuga amb la normalització de la literatura francòfona escrita per dones algerianes, la primera generació de la qual —on pertany Assia Djébar— s'instaura com a portaveu de totes les precedents⁷⁵, d'acord amb l'observació anterior que “d'una guerra algeriana a l'altra, les dones es posicionen a l'espai públic”⁷⁶.

D'altra banda, la publicació de novel·la en llengua catalana, que es manté estable durant principis de segle i a la Segona República, s'estanca després de la guerra fins a finals de la dècada de 1950 i 1960. Coincidint amb l'obertura del règim, s'incorporen autores valencianes i mallorquines i, a la dècada de 1970, es manifesta una nova generació, més nombrosa i de producció regular⁷⁷, on se situa Montserrat Roig.

La decisió d'escriure en llengua catalana és “natural”⁷⁸ per a Roig, mentre la d'escriure en francès suposarà un deute de consciència per a Djébar. Tot i viure en un context públic monolingüe en espanyol fins ben entrada la vida adulta, el català és per a Roig la seva llengua materna. Djébar, en canvi, defensa el berber i el dialecte àrab algerià com la llengua materna (“de la mare”, en el sentit més literal), però el francès és la seva llengua literària, d'acord amb l'educació rebuda per desig del seu pare, algerià mestre d'escola francesa. La llengua del conqueridor és també “d'alliberament”⁷⁹ respecte una tradició autòctona misògina, en especial un cop assolida la independència⁸⁰.

El cert és que la literatura catalana i magrebina francòfona es veu senyalada per una doble condició, la de l'escriptora que escriu marcada per la recerca identitària i pel gènere. En el cas de la literatura catalana, llengua, política i feminisme s'associen des de la

---

⁷⁵ Josefina BUENO, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe”, *Journal of Research in Gender Studies* 1, núm. 1 (2011): 124.

⁷⁶ Benjamin STORA, “Women's writing between two Algerian wars Research”, *African Literatures* 30, núm. 3 (1999): 80.

⁷⁷ Anne CHARLON, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane” (Tesi doctoral a la Sorbonne Université, 1987), 11.

⁷⁸ Maria Aurèlia CAMPMANY, “La darrera entrevista”, *Cultura*, 4, 1991, <https://www.eltmps.cat/article/14039/entrevista-maria-aurelia-capmany-montserrat-roig>.

⁷⁹ Stora, “Women's writing between two Algerian wars Research”, 80.

⁸⁰ Bueno, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe”, 123.

Renaixença del segle XVIII⁸¹. Per a l'escriptora algeriana francòfona, arrelada a una cultura no occidental però en un context cultural europeu⁸², la postmodernitat comporta la interacció de postcolonialisme i feminisme i fa de la seva una veu dissident carregada de la consciència de la seva contradicció.

En ambdós perfils d'escriptora literària, la novel·la és el gènere predominant. Una novel·la subjectiva, íntima, psicològica, individual... dins una tendència que trobem relacionada amb una corrent subjectivista general de l'escriptura a finals del segle XX, associada al seu torn amb l'auge de moviments socials de les alteritats, com l'antiracisme o els feminismes, i amb el de gèneres com l'autobiografia⁸³.

“Què han d'escriure les dones, sinó el seu món, reduït a la llar i al seu interior?”⁸⁴ Alguns autors hi llegeixen una voluntat de resignificar l'experiència de la història en clau femenina, d'oferir una alternativa al discurs universal en masculí⁸⁵; d'altres, en canvi, opinen que la ficcionalització de la pròpia experiència qüestiona els fonaments mateixos de la realitat, de manera que aquesta escriptura suggereix al lector que el món exterior és, també, construcció⁸⁶.

Tot i que podríem suposar que aquesta escriptura posa al centre la perspectiva de la dona en la vida i la literatura⁸⁷, de les dones que escriuen sobre la guerra d'Algèria, només Assia Djebar i Zohra Drif posen com a protagonistes i donen veu a les dones algerianes⁸⁸. La influència contradictòria de la guerra en l'experiència de la dona arriba igualment a l'escriptora: si bé d'una banda “la guerra confina a la dona en els papers més tradicionals” a la rereguarda: infermera, cuinera, mainadera⁸⁹; de l'altra, és “un accelerador formidable de la història (*history*) i de les seves històries (*stories*)”⁹⁰. Sobretot en el cas algerià, llegir escriptores que tracten la realitat d'aquest període és “descobrir les diferents fites d'una memòria de la dona emergent”⁹¹.

Després de la guerra (el 1962 a Algèria o el 1939 a Espanya), la producció d'escriptores decau, però per motius diferents en cada cas. Entre les algerianes francòfones, Assia Djebar és pràcticament l'única que segueix sent prolífica després de la pau. A Espanya, el franquisme condemna la llengua catalana i no serà fins al període de major obertura i fi del règim dictatorial que l'escriptora catalana reprèn la paraula.

De fet, les escriptores catalanes de la dècada de 1970 desitgen donar testimoni i denunciar el règim. Busquen un millor futur i mitifiquen la llibertat de la dona d'una República que no han conegut en contrast amb el model femení de la dictadura⁹². Tot i que en aquests

---

⁸¹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 10.

⁸² Bueno, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe”, 133.

⁸³ Hernández, “El presente de la historia cultural”, 71-77.

⁸⁴ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 9.

⁸⁵ Bueno, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe”, 125.

⁸⁶ Phyllis ZATLIN, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, *Anales de la literatura española contemporánea* 12, núm. 1/2 (1987): 37.

⁸⁷ *Ibid.*, 41.

⁸⁸ Stora, “Women's writing between two Algerian wars Research”, 83.

⁸⁹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 21.

⁹⁰ Stora, “Women's writing between two Algerian wars Research”, 92.

⁹¹ *Ibid.*, 83.

⁹² Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 22-30.

anys la crítica internacional posa més atenció a Espanya, Catalunya i la seva història i literatura⁹³, la democràcia no garanteix igualtat en la publicació, difusió i acceptació de l'escriptura de les dones⁹⁴.

Però la desigualtat de fons en la Transició no és comparable al silenci del franquisme, com tampoc ho és la publicació femenina després de la independència d'Algèria. Les algerianes, com hem apuntat, perden focus en la vida pública, però periodistes, activistes i historiadores (Assia Djebar compleix els tres perfils) es mantenen en el seu compromís social "a través del pas de la memòria a la història"⁹⁵.

A Algèria, la recuperació de la paraula s'emprèn amb més força cap a la dècada de 1980, i les algerianes esdevenen el col·lectiu més nombrós entre les escriptores francòfones del Magreb⁹⁶. Durant la dècada següent, l'escriptora algeriana francòfona prova de tancar de nou "la ferida algeriana a través de la circulació de la memòria"⁹⁷, explicant un cop més el dol de l'exili, l'horror de la violència contra les dones i la incertesa sobre el futur.

Així doncs, normalment, l'escriptora catalana i algeriana francòfona demostra la seva consciència social en l'escriptura. Té noció que la seva memòria pot servir per lliurar la societat de la seva amnèsia i obrir nous camins, per "evitar repetir les mateixes errades"⁹⁸ i "fer país"⁹⁹. També l'escriptura en ella mateixa és un lloc de resistència¹⁰⁰, ja que desvia la dona del seu rol tradicional, reservada a l'àmbit privat. La seva és una narrativa subjectiva, però els seus llibres es dirigeixen a la comunitat, amb un lligam gairebé físic amb la història i la memòria col·lectiva que refusen que s'oblidi¹⁰¹.

En aquest sentit, és destacable la importància de l'oralitat en l'escriptura com a mecanisme de preservació per a la futura construcció de la història de la paraula transmesa entre generacions de dones. En les històries explicades entre dones, al *hammam*, a les cambres privades (Djebar), però també a la cuina, a les saletes de pisos de l'Eixample (Roig).

Entre finals del segle XX i principis del segle XXI hi ha la sensació que "la paraula femenina ha estat per fi recuperada"¹⁰². A través de la importància de la llengua, la relació de subjectivisme i feminismes i el paral·lelisme entre la veu de la dona en la història i en la seva escriptura, entenem que la prosa narrativa femenina, de qualsevol país, és un formiguer d'informacions sobre la condició femenina¹⁰³. Les obres que llegim són

---

⁹³ Maria Àngels FRANCÉS, "La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual", *Feminismo/s* 1 (2003): 132.

⁹⁴ Zatlín, "Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective", 30.

⁹⁵ Stora, "Women's writing between two Algerian wars Research", 88.

⁹⁶ Bueno, "Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe", 124.

⁹⁷ Stora, "Women's writing between two Algerian wars Research", 90.

⁹⁸ Soumya AMMAR, "Écritures d'urgence de femmes algériennes", *Femmes, Genre, Histoire* 9 (1999): 144.

⁹⁹ Charlon, "La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane", 30.

¹⁰⁰ Bueno, "Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe", 129.

¹⁰¹ Stora, "Women's writing between two Algerian wars Research", 81.

¹⁰² Francés, "La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual", 132.

¹⁰³ Charlon, "La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane", 9.

“imatges d’una època”¹⁰⁴ sobre la família, el país, l’amor, la cultura, l’educació, la religió —que en el cas de Djébar suposa també una reflexió sobre la manera com s’ha malentès l’arabització després de la independència¹⁰⁵—, els mitjans, la condició de la dona, els feminismes o el poder.

3.2.1. Assia Djébar

Fatima-Zohra Imalayen naix a Cherchell, a la costa nord-oest d’Algèria, un mes després de l’esclat de la guerra civil espanyola, el 1936. La seva mare és hereva d’una tribu berber, una petitburgesa reina de casa seva però sense lloc al món exterior. El seu pare és mestre d’escola francesa, una figura ambigua: amable, però rígid, és ell qui introdueix l’educació com un bé necessari, prenent les seves filles com éssers asexuals¹⁰⁶. Passen les vacances escolars a Cherchell, en el món tancat i femení de la casa familiar materna.

A la família Djébar, la mare parla àrab i el pare francès, fins que la mare comença també a canviar de llengua. Fatima-Zohra és l’única de la família que va a l’escola francesa. El pare porta a casa l’admiració per la manera de viure occidental i ella sent que l’ha alliberada de l’aïllament al gineceu que observa en les seves cosines. Tampoc fou cap problema enviar la filla de 19 anys a França a estudiar. Allà, el 1955, és la primera algeriana i musulmana admesa a l’École normale supérieure de jeunes filles de Sèvres. A l’École normale, se sap diferent de la resta de noies, promesa amb un militant de l’FLN. S’uneix a la vaga per la guerra d’Algèria i és expulsada del centre per absentisme als exàmens.

El 1957, Fatima-Zohra publica *La soif* i es converteix en Assia Djébar, pseudònim literari de l’àrab “consoladora” i “intransigent” o “poderosa”. El mateix any, es casa, i passarà la resta de la guerra d’Algèria entre Tunísia i el Marroc. “Des dels 20 anys, vaig triar ensenyar a la universitat la història del Magreb. Malgrat tot, no he fet més que continuar amb la feina del meu pare”¹⁰⁷. El primer marit d’Assia Djébar és Walid Gam, pseudònim del professional del teatre i escriptor Ahmed Ould-Rouis. Amb ell adoptarà un orfe de guerra, tot i que el matrimoni s’acabarà trencant.

Assia Djébar, periodista aleshores de l’òrgan de comunicació de l’FLN, *El Moudjahid*, torna a l’Algèria independent el mateix 1962. Serà una de les primeres professores universitàries de la història recent del país, que ara cal reescriure i reaprendre. Així, la seva literatura rep influència de la seva tasca periodística —com en el cas de Roig— i d’historiadora. Quan el govern imposa l’àrab com única llengua acadèmica, torna a marxar a París i, durant una dècada (1970-1980), Assia Djébar s’allunya d’Algèria i de

---

¹⁰⁴ Ammar, “Écritures d’urgence de femmes algériennes”, 155.

¹⁰⁵ Ibid., 147, 148.

¹⁰⁶ Assia DJEBAR, “Assia Djébar”, entrevista per Laure Adler, *À voix nue*, France Culture, 30 de gener de 2006, àudio, <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/assia-djébar-avec-laure-adler-9138236>.

¹⁰⁷ Assia DJEBAR, “Deux pays, un patrimoine commun”, *Le Monde*, 23 de juny de 2006, https://www.lemonde.fr/idees/article/2006/06/23/deux-pays-un-patrimoine-commun-par-assia-djébar_787310_3232.html.

l'escriptura¹⁰⁸. Es casa amb l'escriptor Malek Alloula, de qui se separarà. Torna Algèria a mitjans de 1975, per ensenyar història del cinema i rodar dues pel·lícules.

Entre finals del segle XX i principis del segle XXI, Djebbar es reconcilia amb l'escriptura francòfona i marxa a escriure i ensenyar entre Europa i els Estats Units. És en aquestes dues darreres dècades del segle XX que publica els tres primers títols del seu quartet algerià inacabat¹⁰⁹. Ni els llibres ni l'obra cinematogràfica de Djebbar son ben rebuts a Algèria, on durant dècades la crítica la considera massa individualista i petitburgesa, allunyada del compromís revolucionari i del feminisme oficial.

Djebbar es manifesta sempre lligada a la seva terra, i acusa l'obscurantisme de la dècada de 1990, que alguns dels seus amics intel·lectuals paguen amb la vida. Inaugurat el nou segle, Assia Djebbar es presenta “com no més que una dona escriptora, sortida d'un país, Algèria, tumultuós i encara esquinçat”¹¹⁰.

Durant aquest període, rep grans reconeixements internacionals, entre els quals l'ingrés a la Reial Acadèmica de Bèlgica (1999) o el Premi de la Pau de Frankfurt (2000)¹¹¹, i el seu nom comença a sonar per a les llistes del Premi Nobel. El 2005, esdevé membre de l'Acadèmia Francesa, la primera dona musulmana i algeriana. Com a l'École normale, Djebbar mostra el caràcter herència del seu pare en situar-se sempre al món occidental i masculí com una dona i àrab.

Malgrat el seu lloc a la història de la literatura francòfona, “el que ella hagués volgut és que la seva obra arribés a les dones algerianes de classe popular; però, per això, hauria calgut llegir-la a la ràdio, en àrab dialectal o berber”¹¹². El 2007, publica el seu darrer llibre. “Quan ja no pot escriure, llegeix, fins que ja no pot llegir més”¹¹³. Mor el 2015 a una clínica parisenca després d'una llarga malaltia.

3.2.2. *Montserrat Roig*

Maria-Montserrat, Júlia, Enriqueta Roig Fransitorra naix a Barcelona el 1946, filla d'una família de l'Eixample, de pare i mare catalanistes i escriptors de joventut. L'àvia materna també viu amb ells, una senyora barcelonina “a qui li agradaven molt els cuplés, la sarsuela i l'Àngel Guimerà”¹¹⁴. Les filles dels Roig Fransitorra van a l'escola de monges, al costat de casa. Montserrat Roig és “el número sis de set germans (...) de la segona tanda, a més, a més. Per entendre'ns, la primera tanda són les que van passar l'adolescència a la postguerra, en un món molt més tancat. [Ella és] de la tanda de la ruptura de moltes coses”¹¹⁵.

---

¹⁰⁸ Djebbar, entrevista.

¹⁰⁹ Inmaculada JIMÉNEZ, “Assia Djebbar, la lengua del enemigo”, *Arbor* 185, núm. A1 (2009): 156.

¹¹⁰ Assia DJEBBAR, “Le désir sauvage de ne pas oublier”, *Le Monde*, 26 d'octubre de 2000, https://www.lemonde.fr/archives/article/2000/10/26/le-desir-sauvage-de-ne-pas-oublier_3708424_1819218.html.

¹¹¹ Jiménez, “Assia Djebbar, la lengua del enemigo”, 147.

¹¹² Djebbar, entrevista.

¹¹³ Ídem.

¹¹⁴ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹¹⁵ Campmany, “La darrera entrevista”.

Potser per això, tot i ser un “senyor conservador”¹¹⁶, el senyor Roig no posa problema a l’ingrés de la seva segona filla petita a l’escola de teatre Adrià Gual, als 15 anys. Allà coneix, entre d’altres, Pilar Aymerich i Maria Aurèlia Campmany. La primera serà la fotògrafa de futurs projectes, companya i amiga (la Natàlia-Pilar de la Norma-Montserrat a *L’hora violeta*¹¹⁷). La segona, el seu primer referent feminista, la seva amiga, però, sobretot, el mirall on comparar-se.

Roig comença a escriure als 18 anys, a la cafeteria de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona. El 1971 es publica la seva primera obra, guanyadora del premi Víctor Català l’any anterior, el recull de contes *Molta roba i poc sabó... i tan neta que la volen*, que inaugura la nissaga Ventura-Claret-Miralpeix que dibuixa el retrat d’una època a *Ramona, adéu* (1972), *El temps de les cireres* (1976) i *L’hora violeta* (1980).

Entre finals de la dècada de 1960 i 1970, es viuen “els darrers espetecs del franquisme, que va durar bastant, però sense prestigi, ni intel·lectualment ni culturalment. (...) Potser llavors nosaltres ens vam pensar que érem molts. En el fons no és veritat. Sempre som quatre gats”¹¹⁸. El 1966, Montserrat Roig participa a la Caputxinada, símbol de l’antifranquisme intergeneracional que uneix estudiants i referents intel·lectuals catalans. Quan va morir Franco, Roig va sopar amb Josep Maria Castellet, Ana María Matute, Manolo Vázquez Montalbán... “Va demanar faisà i xampany. I tots estaven feliços”¹¹⁹.

Roig té una vida implicada en tots els fronts: militant del PSUC, membre de la junta de l’Ateneu i del PEN Club Català, lectora a la Universitat de Bristol. S’interessa pel conflicte irlandès, però també explica la Rússia de finals de la Guerra Freda. És professora, escriu als mitjans, ven reportatges i entrevistes. També arriba a la televisió, on destaca el seu programa *Personatges* a TVE Catalunya que s’acaba per decisió de la cadena després de quaranta-nou entrevistes a personalitats de la vida catalana¹²⁰.

La seva obra anticipa la barreja de periodisme i escriptura tan en voga en les següents dècades, “el tractament literari del passat històric, la memòria històrica, però també la pràctica de la intertextualitat, la suma de ficció i realitat, de periodisme i assaig”¹²¹ — essent potser l’exemple més clar *Els catalans als camps nazis* (1977). A la seva vida personal, és mare jove i té dos fills. Com Assia Djebar, té dues relacions remarcables, però no duradores. Albert Puigdomènech, amb qui es casa als 20 anys, i Joaquim (Quim) Sempere. Ambdós són aleshores líders del clandestí PSUC. Montserrat Roig mor el 1991 a un hospital de Barcelona, de càncer de mama.

---

¹¹⁶ Ídem.

¹¹⁷ García, *Amb uns altres ulls*, 208.

¹¹⁸ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹¹⁹ García, *Amb uns altres ulls*, 200.

¹²⁰ *Ibid.*, 306.

¹²¹ Julià, “Montserrat Roig, el valor de la paraula Compromís”.

4. Veus de dona¹²²

L'escriptura és treure's el vel en públic, davant els espectadors que riuen...¹²³

Montserrat Roig i Assia Djebar són dues dones de família benestant, ben educades i amb una consciència social que es tradueix en implicació política. Contra l'imperi i la dictadura, feministes, d'esquerres, mares, esposes, amants, filles, periodistes i, el més important, escriptores literàries que plasmen en un seguit de novel·les el recorregut generacional de tots aquests ser dona, les històries que van viure i les històries que van decidir explicar. Veus de dones que creixen i esperen a casa, que s'avancen (o no) a fer-se espai a la vida pública, que s'enamoren, desitgen, lluiten i fereixen.

Després d'aquest recorregut, no volem que la seva comparació se simplifiqui com una contraposició Occident-Orient, nord-sud. Més aviat, es tracta de posar de costat dos casos propers en l'espai i el temps i estudiar com es relaciona el relat del ser dona a una i altra riba de la Mediterrània, a partir de dos contextos històrics, dos moments presents (ara ja passats) diferents i alhora emparentats, que s'observen mútuament:

“Un dia em va xocar un article al diari. Havien entrevistat un presoner polític espanyol que havia passat gairebé vint anys tancat. Ell deia que, un cop alliberat després de la mort de Franco, els primers dies, quan travessava un carrer o caminava a l'exterior, no ho feia com ho fem la resta de nosaltres. Per una dona confinada a l'interior i que surt amb el vel, és el mateix. Tot i que físicament només suposi l'acció de traspasar el llindar, és massa fàcil dir que només cal sortir i que, un cop se surt, ja s'és lliure”¹²⁴ —explicava Djebar el 1988.

“I ara quan llegia el drama que estan passant a Algèria les dones amb tota aquesta pressió dels fonamentalismes, em fa gràcia perquè a les algerianes els estan fent sermons que semblen els de donya Pilar Primo de Rivera. Imagina't, la història es repeteix d'una manera beneita...”¹²⁵ —comentaven Campmany i Roig en la seva darrera entrevista.

4.1. Dins de casa. Família i maternitat

4.1.1. Relació amb la mare i les dones de la família

La dona és el subjecte conductor de l'experiència històrica que es relata al corpus literari seleccionat de Roig i Djebar. De totes les dones, la mare n'és la primera. El primer referent extern a la pròpia vivència del gènere, observada i, alhora, assumida en l'experiència

---

¹²² Els fragments del corpus literari d'Assia Djebar i Montserrat Roig a partir dels quals es realitza aquest anàlisi es troben recollits a l'[Annex 1](#), en el cas de les tres obres seleccionades de l'autora algeriana francòfona i a l'[Annex 2](#), per a les tres novel·les de l'escriptora catalana. Totes les traduccions al català del francès original de l'obra de Djebar són pròpies.

¹²³ Djebar, *L'Amour, la fantasia*, 256.

¹²⁴ Mildred MORTIMER, “Entretien Avec Assia Djebar, Écrivain Algérien”, *African Literatures* 19, núm. 2 (1988): 204.

¹²⁵ Campmany, “La darrera entrevista”.

pròpia. Djebbar i Roig miren les seves mares i les mares de les seves mares, les tietes i les cosines, i en fan crònica. Aquestes dones de casa són les primeres dones que coneixen, moltes les acompanyaran tota la vida.

Per a Djebbar, les dones de la família materna són les úniques ciutadanes del gineceu, el món femení, domèstic i rural de la seva primera infantesa. Per a ella, una llar a la qual tornar durant les vacances escolars; per a moltes d'elles, la vida sencera. Aquest petit món matriarcal, claustrofòbic, també és nostàlgic, record d'infantesa. Djebbar reivindica “la tradició àrab que fa que les dones, estant tancades, estiguin vives”¹²⁶. La relació amb la seva àvia materna o els casaments i reunions on acudeix amb tietes i cosines són l'aliment de la seva primera solidaritat feminista. Però el matriarcat, reconeix, és també una relació de poder, no de l'home sobre la dona sinó de dona sobre dona¹²⁷.

Per la seva banda, “la Montserrat era una dona familiar. Mantenia el contacte amb els seus germans i els seus pares”¹²⁸, però, sobretot, respectava la seva mare. L'Albina Fransitorra és una “peça fonamental de la seva primerenca formació literària (...). Com tantes mares, filles d'un altre temps, semblava que havia decidit realitzar la seva pròpia vocació frustrada en la seva filla”¹²⁹. Vocació truncada, com la de tantes dones filles del seu temps, pel compliment del rol de mare i mestressa petit-burguesa de l'Eixample.

Les “Mundetes de l'Eixample” son precisament la dona tipus de la qual parteix Roig per explicar l'evolució de la barcelonina al llarg del seu segle. Per matisar l'afirmació de Zatlin que “no hi ha una dicotomia clara entre les joves alliberades i les dones tradicionals del passat”¹³⁰ cal entendre la sensació de la generació de Roig, les dones que publiquen a la dècada de 1970, que el progrés s'ha saltat una generació, la de les seves mares.

“Aquestes novel·listes veien l'ofegament [del règim franquista] en les seves mares i el vivien directament. Així, fan una sèrie de retrats de mares atüides, tristes”¹³¹ i recorden, amb amargura, la pròpia joventut: “Crec que nosaltres no vam ser fills del maig francès, ni de bon tros. Nosaltres érem fills de la República i de la moral puritana d'esquerra de la generació dels 50”¹³².

Per a les dones de Djebbar, en canvi, el retorn al passat és un miratge. “La joventut individual esdevé la joventut d'Algèria, de la independència, un país jove, culte, hospitalari”¹³³. Quan mira al passat, Djebbar veu les dones revolucionàries de la guerra i de la primera independència. Roig, en canvi, veu una guerra perduda i només els anys de la República —personalitzats en Kati o en la seva relació amb el personatge de Judit a *L'hora violeta*— es presenten lluminosos.

---

¹²⁶ “Nos mères n'avaient pas conscience du dehors”, *Le Monde*, 29 de maig de 1987, https://www.lemonde.fr/archives/article/1987/05/29/entretien-avec-assia-djebbar-nos-meres-n-avaient-pas-conscience-du-dehors_4061846_1819218.html.

¹²⁷ “Nos mères n'avaient pas conscience du dehors”.

¹²⁸ García, *Amb uns altres ulls*, 226.

¹²⁹ García, *Amb uns altres ulls*, 227.

¹³⁰ Zatlin, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, 31.

¹³¹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 22.

¹³² Campmany, “La darrera entrevista”.

¹³³ Ammar, “Écritures d'urgence de femmes algériennes”, 145.

Com Djebbar quan entra i surt de l'harem i de l'escola francesa, Roig observa diferències en la seva mateixa generació, on conviu el rol tradicional hereu de la dona-de-la-seva-llar franquista (Sílvia o Agnès) i la dona emancipada i ara obertament polititzada (Natàlia o Norma) —tot i que, en deute amb els seus ideals, continuarà compartint les dependències emocionals del rol tradicional cap a l'home. Djebbar i Roig són conscients, com a filles, mares i nétes, que la filla hereta els triomfs i fracassos de la mare.

A Algèria, fins i tot després de la independència, quan les dones condueixen per la ciutat i surten sense el marit, les filles adolescents mantenen patrons tradicionals en la seva relació amb l'home. Si bé a *Vaste est la prison* és la mare qui guia la filla en el seu procés de separació perquè aquesta es troba paralitzada per la influència del pudor tradicional a l'hora de defensar els seus drets; les nétes de la nissaga Claret-Ventura-Miralpeix reprenen el fil de les àvies (Mundeta Jover, Kati, Judit) i només s'emmirallen en les dones dissidents de la generació de les seves mares (la pintora Harmonia).

En canvi, si la mare és un mirall propi, la sogra es debat entre la relació maternal i l'enfrontament entre dones per l'home, un llast que arrossegueu tant les dones de Djebbar com les de Roig. La nora (narradora) la considera una segona mare sense deixar de ser conscient que li ha “robat” el fill.

En ambdós casos, el nucli familiar és predominantment femení. Quan l'home (pare, germà, etc.) està present, lidera; en la seva absència, s'imposa el matriarcat. De fet, en el cas de Djebbar es dona una paradoxa entre el matriarcat del nucli familiar matern —tribal, poderós, orgullós— i l'escàs poder efectiu de la dona en context rural. Fernández Rojas apunta com “el desenvolupament de la societat urbana, la influència de la migració i els mitjans de comunicació i l'accés a l'educació”¹³⁴ han construït nous espais per a models de vida alternatius per a la dona algeriana.

A Roig, aquest trasbals entre el nucli familiar rural i la urbanització s'associa també a la classe: la riquesa masovera dels Ventura i Miralpeix es trasllada a la capital, on la família (i les seves dones) es modernitza —que no necessàriament progressa.

4.1.2. *Relació amb el pare i els homes de la família*

Assia Djebbar va escriure que “les nostres mares no tenien consciència de l'espai exterior, però sí de la seva lluita contra els homes”¹³⁵. (Les dones lluiten constantment, en allò material com emocional, contra l'home, contra altres dones i contra aquesta necessitat a vegades fútil de lluitar).

D'entre els homes, el pare, per a Djebbar com per a Roig, és una figura complexa. En el cas de Djebbar, “és precisament el seu pare, la persona que havia de vigilar la seva entrada al gineceu per mantenir el seu honor, qui li obre la porta al coneixement, a la llibertat”¹³⁶. Però “a la llibertat [oferta per l'educació occidental, paterna] es contraposa el sentiment de desarrelament” de la tradició autòctona, del model matern. Aquesta sensació de

---

¹³⁴ Concepción FERNÁNDEZ, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, *Revista de Antropología Experimental* 15 (2015): 165.

¹³⁵ “Nos mères n'avaient pas conscience du dehors”.

¹³⁶ Jiménez, “Assia Djebbar, la lengua del enemigo”, 151.

desarrelament es tradueix a la seva escriptura, francòfona però amb una orella posada en la llengua materna, en la qual és àgrafa¹³⁷.

Per a les dones de Roig, “els homes, fins i tot els d’esquerres, apareixen com aliats objectius del nou règim en la repressió de les dones”¹³⁸. Ara bé, Roig no va veure masclisme “a casa, amb la mare amb opinió pròpia i amb el meu pare que mai, mai no va fer cap judici de valor contra les dones (...) I era un senyor conservador!”¹³⁹. El bon record “no treia que mantingués una actitud un xic jocosa, de facècia, amb el seu pare”¹⁴⁰.

La figura del pare és posada en valor com un símbol de l’herència social —el pare és pàtria, patrimoni. Els valors legals, educatius i religiosos formals es transmeten per línia paterna, tot i que la pràctica de la religió, a Djebbar com a Roig, sigui cosa de dones —un valor positiu en cas de la primera, en sentit negatiu per a la segona.

Per a l’autora algeriana, l’Islam “de la seva infantesa i joventut, ensenyat per pares i famílies”¹⁴¹, és una forma d’amor pel saber, d’hospitalitat, de convivència, molt allunyada de la violència d’un país atemorit pel fonamentalisme. Però la religió també juga un gran paper en el poder patriarcal. A la societat musulmana (com a la nacionalcatòlica), el més important és mantenir el llinatge del pare. Tot i que les dones són les principals transmissores de la tradició a partir de la criança, és la branca paterna la que preval en les herències i els matrimonis concertats.

No obstant això, el pare, figura d’autoritat de la cultura magrebina, trenca per a Djebbar les seves contradiccions i envia la filla a l’escola, perquè així entén el camí cap a una millor societat algeriana. Per a Djebbar com per a Roig, l’escriptura ve del pare. Roig comença a fer contes “cap als divuit anys, quan ja havia deixat l’escola Adrià Gual i anava a la Universitat. (...) Els deixava a sobre de la taula del despatx del meu pare perquè veiés que jo escrivia. Una mica perquè em fes cas”¹⁴².

Roig sempre presumí que mai havia necessitat “matar el pare”, “però, aleshores, com entendre aquella ambició gairebé salvatge per dedicar-se exclusivament a l’escriptura, per viure íntegrament del seu ofici, contraposada, quasi des de l’aversió, a la figura de l’escriptor-de-diumenge-a-la-tarda, el millor exemple de la qual era el seu propi pare?”¹⁴³.

En ambdues autores, el marit apareix com un personatge aliè al nucli familiar primigeni. A Djebbar, sogre i gendre participen d’un odi comú per l’autoritat de l’altre vers la dona (el mateix que entre sogra i nora, però amb un rerefons masculí, de dominació). D’altra banda, les dones de Djebbar i Roig, admirin el seu pare o el vegin com un enemic, retornen a la imatge paterna en les seves parelles. Alhora que lluiten per deslliurar-se de la condició històrica subordinada de la dona, reproduïxen en certa mesura l’experiència heretada de la mare.

---

¹³⁷ Nancy ALI, “Assia Djebbar et la réécriture de l’histoire au féminin”, *Multilinguales* (2015): 5.

¹³⁸ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 23.

¹³⁹ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁴⁰ García, *Amb uns altres ulls*, 226.

¹⁴¹ Ammar, “Écritures d’urgence de femmes algériennes”, 147.

¹⁴² Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁴³ García, *Amb uns altres ulls*, 227.

Per a pare i marit, es repeteix en ambdues autores, al llarg de les generacions, la paraula “amo”. En aquest sentit, cal recordar que, a Algèria, la reforma del Codi de família de 2005 manté la figura del *wali* o tutor sobre dones majors d’edat, la dona no pot abandonar el país amb els seus fills sense autorització marital i una dona viatjant sola a l’interior del país és a principis del segle XXI una imatge inusual, sobretot a les zones rurals¹⁴⁴.

4.1.3. *Ser mare. L’avortament*

Les dones de Djébar i Roig no només són filles, també mares. Per a l’autora catalana, que va tenir el primer dels seus dos fills amb 23 anys, ser mare “era una necessitat. I no volia haver d’escollir entre ser mare o ser escriptora. Volia ser totes dues coses”¹⁴⁵. El seu alterego a *L’hora violeta*, Norma, expressa aquesta mateixa aspiració davant les discrepàncies entre feministes —en veu del personatge Natàlia Miralpeix, que després de dos avortaments decidirà lligar-se les trompes a Anglaterra, on és legal—, que veuen en la maternitat una imposició romàntica.

Però les narradores o personatges de caire autofictici d’aquestes novel·les no són les mares-santes de la tradició, perquè la narració ens desvetlla una intimitat de dona, més enllà de la mare, que les fa caure de l’ara. Com confessava Roig, la maternitat “de vegades és feixuga. He estat una mare bastant destrallera”¹⁴⁶. De fet, l’autora presenta el part com un dolor inadmissible, part del mite de l’heroisme femení, tot plegat “una successió de sofriments i d’esforços ben inútils”¹⁴⁷.

Aquesta nova consciència de la maternitat, però, no lliura les dones de Roig i Djébar d’una culpabilitat subliminal per la por de no ser prou forta, de no ser la dona total entre la modernització i la tradició (Djébar), de no complir amb totes les tasques de dona emancipada i familiar (Roig).

A l’Algèria de mitjans del segle XX, com a l’Espanya franquista, les dones “només són reconegudes socialment a través de la maternitat i, sobretot, si son mares de nens”¹⁴⁸. En ambdues autores, les dones de diferents moments històrics expressen explícitament el disgust de tenir una filla. Per motius pràctics com emocionals, és millor tenir fills, homes. Per assegurar el llinatge, sí, però també per criar algú que pugui sortir al món amb la certesa que la seva veu serà escoltada. Així, néixer dona es concep com “una limitació i un càstig”¹⁴⁹, per a la mare com per a la filla.

D’altra banda, l’avortament és viu com un fet igualment condemnat des del nucli familiar i cultural, per influència d’ambdues religions monoteistes. La pèrdua del fill és el malson culpable més recurrent entre les dones de Djébar i Roig, seguit de l’adulteri. Ja siguin avortaments naturals, com els que es narren en la vida de mares i àvies, com avortaments voluntaris, com el de Natàlia Miralpeix a *El temps de les cireres* —que Roig descriu com

---

¹⁴⁴ Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 167.

¹⁴⁵ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁴⁶ Ídem.

¹⁴⁷ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 26.

¹⁴⁸ Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 164.

¹⁴⁹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 27.

clandestí, car, brut i perillós, ja que l'avortament és il·legal a Espanya fins a mitjans de la dècada de 1980. A *Ombre sultane*, Hajila es nega a ser mare del fill d'un marit alcohòlic i violent: Isma ("el nom", en àrab), alterego de Djébar, algeriana emigrada i primera esposa del mateix marit, és l'única dona que no condemna la seva determinació de perdre el fill i abandonar l'home.

La possibilitat de l'avortament, tot i que clandestí, i dels mètodes anticonceptius contribueix a l'alliberament sexual de la dona, especialment en la tercera generació de Roig, després de l'obertura del país al *desarrollismo*. A les novel·les algerianes no es mencionen els anticonceptius, però sí que es contempen altres formes de maternitat, com és el cas real de Djébar, que va adoptar. La narradora de *Vaste est la prison* és estèril, però viu aquesta notícia amb alegria, entenent-la com una garantia per a mantenir-se per sempre andrògina, dona en món d'homes, i com l'oportunitat de tenir fills de cor i no de sang. L'adopció, però, es descriu en termes gairebé mercantilistes: un procés de tria entre la realitat aclaparadora dels orfes de guerra que acaba delegant-se en l'home.

4.2. Fora de casa. Món polític i laboral

4.2.1. Sistema educatiu i mitjans de masses (cinema, revistes, ràdio)

Després de la independència d'Algèria, l'educació és el sector on el progrés és més visible. L'educació bàsica és obligatòria i gratuïta per ambdós sexes —abans només ho era per als nois i només a les zones amb accés a centres escolars.¹⁵⁰ Djébar, que el 1962 compleix 26 anys, s'havia beneficiat, en canvi, del sistema educatiu francès en què el seu pare treballava.

Ella és l'única i la primera de les dones de casa que estudia a l'escola francesa, que marxa a França a completar els estudis, la primera i única del seu origen a l'École normale de Sèvres i a l'Acadèmia Francesa, anys després. Mentre a les novel·les de Roig, "molts dels personatges femenins són dones amb bona educació, fins i tot professionals"¹⁵¹, Djébar presenta l'experiència d'una noia àrab que estudia, però també de les moltes que no ho fan.

L'educació religiosa té un paper fonamental en la formació d'unes i altres dones. Djébar té la voluntat de "demostrar la natura fonamentalment feminista de l'Islam"¹⁵², alhora que s'enfronta a aquesta fe que l'ha "construïda afectivament i espiritual, a causa de les seves prohibicions, de les quals encara no [s'ha] pogut deslligar del tot"¹⁵³. La imatge d'educació religiosa que guarda Roig és molt diferent:

"Les monges, jo no me les vaig acabar de creure mai. (...) Als anys decisius de la nostra formació, vam estar educades per dones que no eren ni les que anaven a la

---

¹⁵⁰ Amrane-Minne i Abu-Haidar, "Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day", 70.

¹⁵¹ Zatlin, "Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective", 37.

¹⁵² Ammar, "Écritures d'urgence de femmes algériennes", 151.

¹⁵³ Djébar, "Le désir sauvage de ne pas oublier".

universitat ni les que anaven a la platja, sinó que eren dones víctimes, i que, al mateix temps, feien de botxí. Ens van interioritzar la resignació femenina, quedar-te a casa, casar-te com a única sortida”¹⁵⁴.

En el cas de Djebbar, la narradora assoleix estudis superiors, en contrast amb les dones a qui dona veu. A les novel·les de Roig, també són poques les que continuen la seva formació o treballen després de casar-se, i només en el cas de la generació més jove. Als cercles d'emigrats i europeus de Djebbar, com als grups d'estudiants barcelonins de Roig, les dones, suposadament acollides entre iguals intel·lectuals, redescobreixen el masclisme.

“No deien la beneiteria de ‘les dones a la cuina’, però Déu n’hi do! Les dones no eren gaire ben mirades si parlaven en públic, si exigien escriure manifestos”¹⁵⁵. Això no obstant, les veus de les dones arriben als mitjans, també. Els manifestos polítics i la premsa informativa no són el reflex que s'imprimeix amb més força en l'experiència històrica d'una època. “En el passat, van ser les novel·les romàntiques i l'òpera; ara, són les pel·lícules, la televisió i la música rock”¹⁵⁶.

Les revistes de paper *couché*, la ràdio i el cinema eren les portes al món de generacions que no havien viatjat mai, o que només havien sortit del país per al viatge de noces. Els referents del cinema serveixen tant per a dones emancipades com per a dones tradicionals. No en va, la càmera és el segon mitjà de Djebbar per donar veu i ulls a les històries de dones àrabs.

D'entre les dones de Roig, unes idealitzen Coco Chanel mentre segueixen buscant un Gary Cooper paternal, i les altres volen *Lo que el viento se llevó*. Anar al cinema a Perpinyà és un símbol de l'obertura de la dictadura en els seus darrers anys, però també ho és l'educació sexual d'una generació (d'homes) a través de pel·lícules pornogràfiques de contraban. La ràdio és el mitjà dels consultoris sentimentals, d'entre els quals Roig tria la icònica Elena Francis per exemplificar una vegada més com els mitjans, porta al món i a la informació, es presenten també com un canal de legitimació i perpetuació dels rols tradicionals de gènere.

4.2.2. Implicació política. Independència, democràcia, comunisme. Feminismes

“Pensar que l'aixecament de la veu de la dona al món àrab és una novetat és signe de la ignorància patriarcal i/o occidental”¹⁵⁷. Com a moviment social, el feminisme àrab té una dimensió política clara en favor de la independència dels poders colonials, primer, i de la democràcia i les llibertats, després. Djebbar, sobretot a *L'Amour, la fantasia*, restitueix la història de les dones analfabetes després de la conquesta francesa i situa, més endavant

---

¹⁵⁴ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁵⁵ Ídem.

¹⁵⁶ Zatlin, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, 39.

¹⁵⁷ Jasser, Mahfoudh, Lalami, Delphy, “Les luttes des femmes arabes contre le patriarcat, les pouvoirs tyranniques, l'islamisme, le colonialisme et le neocolonialisme”, 7.

en el seu quartet algerià, la lluita anticolonial de la dona àrab des de principis del segle XX. “Una contra-història femenina que subverteixi la Història monolítica i totalitzant”¹⁵⁸.

També a Roig li agrada escriure la Història amb majúscula, i a les darreres pàgines de *L'hora violeta* fa explícita la seva consciència de subjecte immers en la Història, com a dona condicionada per la seva circumstància, com a escriptora que tracta de convertir en memòria records que no sempre són seus.

Una relació amb la història, l'escriptura, la consciència social i la memòria col·lectiva que Medjad descriu així en Djebbar: “La seva obra pot comprendre's com un treball de i sobre la memòria (...) que reviu i ressitua al relat del país les veus ofegades”¹⁵⁹. Són les dones les que carreguen el pes dels morts d'Algèria, però la Història ha engolit les seves històries. Així, les dones de Djebbar parlen d'assassinats polítics, d'exili més o menys voluntari o de la dificultat de tornar sent ja una estrangera. De la desconexió amb el poble, que no s'embarcarà en grans discussions ideològiques mentre els seus fills i filles no puguin permetre's el transport escolar.

En aquests apunts es fa evident que Djebbar i Roig participen de projectes polítics d'esquerres i independentistes/catalanistes. Roig oposa la implicació que observa al seu voltant a la inconsciència política de les noies que puguen per ser infeliçment casades, mentre els fets històrics passen com rum-rum de fons en la seva vida. Excepte la guerra, que, a Barcelona com a les muntanyes algerianes, treu els homes del mapa i obliga la dona a implicar-se, a sortir de casa, a ser subjecte de la seva pròpia història, a enfrontar-se al món sola, sense mare ni marit.

Així, a *L'hora violeta*, Norma-Roig reflexiona constantment sobre la dificultat de compaginar les idees marxistes, un amor abstracte per la humanitat, amb l'amor concret cap a les persones. Fins i tot, amb certes postures feministes, que plantegen l'home com origen del conflicte de gèneres. De fet, entre els feminismes de l'època hi ha postures que emulen l'home, menyspreant la feminitat, alhora que el col·loquen com el botxí culpable dels mals de la dona-víctima. Roig, escèptica, mai assumeix del tot els feminismes ni el comunisme més ortodoxos¹⁶⁰. La seva conciliació dels dos amors, a la humanitat i als homes, crida a una “tercera via” que conciliaria “les reivindicacions feministes i els ideals revolucionaris en una societat que abandonés la lluita pel poder cap a la solidaritat”¹⁶¹.

D'entre les dues autores, les dones de Djebbar viuen la violència, però les de Roig viuen el romanç de la revolució. En ambdós casos, es repeteix la figura de la dona que visita a l'home pres, entenent la superioritat del presoner polític sobre els altres, relacionada més o menys explícitament amb motius de classe. La poesia de revolució és una altra de les marques d'ambdós tercets de novel·les: *Vaste est la prison* (vers d'un poema tradicional berber), *El temps de les cireres* (símbol de la Comuna de París de Jean-Baptiste Clément) o *L'hora violeta* (poema de T. S. Eliot traduït per Joan Ferraté). En totes elles no falten

---

¹⁵⁸ Ali, “Assia Djebbar et la réécriture de l'histoire au féminin”, 10.

¹⁵⁹ Fatima Grine MEDJAD, “Identité plurielle et histoire collective au féminin dans *L'amour, la fantasia* d'Assia Djebbar”, *Intercâmbio* 2 (2009): 231.

¹⁶⁰ Francés, “La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual”, 126.

¹⁶¹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 29.

aquells disposats a morir pels seus ideals: *maquisards*, revolucionaris, estudiants, dones i homes que no poden oblidar la història.

Com apuntàvem, el cinema és l'altra gran arma de Djebbar per a la transgressió; de fet, *Vaste est la prison* narra en part el rodatge de la seva pel·lícula *La Nouba des femmes du Mont Chenoua* (1977). “Per a Djebbar, la mirada és crucial (...), les dones desafien el sistema masculí prenent la mirada per a elles mateixes”¹⁶². Es tracta de deixar la dona parlar, mirar, en contra del supòsit d'una ombra callada i coberta pel vel. La manera com Djebbar explica que la dona que aixeca la veu al gineceu és mal vista perquè la seva imposició fa explícit el silenci de les altres té molt a veure amb la condemna dels artistes homes a la pintora Harmonia (Mauria Aurèlia Campmany) per cridar per sobre d'ells a les reunions, obligant-los a escoltar.

L'escriptura i l'obra cinematogràfica de Djebbar serà acusada d'occidentalista, per francòfona i burgesa. Però, com a dones en favor de la supressió del vel, l'educació femenina, el dret de vot femení i la regulació igualitària del matrimoni i el divorci, les feministes que van lluitar en favor de la independència són igualment acusades pel FIS de defensar propostes d'inspiració colonial¹⁶³.

És aquí on Djebbar entra en conflicte amb la religió, herència sagrada de la tradició materna, però que representa alhora la repressió contra la dona i l'intel·lectual dissident¹⁶⁴. A *Vaste est la prison*, Djebbar acusa directament l'escalada de violència de finals del segle XX, causada per la disputa entre el fonamentalisme islàmic i el Govern algerià —pot fer-ho perquè publica i escriu des de l'altra banda del Mediterrani.

Els opositors al FIS van culpar les feministes del triomf dels islamistes, ja que “prohibir el vot delegat al marit havia comportat una elevada abstenció femenina”¹⁶⁵. Aquest és un dels arguments que s'utilitza també per condemnar el vot femení a finals de la Segona República espanyola. En ambdós territoris, les narradores-personatge Roig i Djebbar són conscients de la posició secundària del feminisme en les lluites revolucionàries en les que els homes, en reconeixement de la seva excepcionalitat intel·lectual, les inclouen.

Roig “s'hi declara, feminista, però el seu no és un corpus ideològic sense escaletes, sinó en contínua renovació i des d'una perspectiva implacablement crítica”¹⁶⁶. Roig, que visqué a Anglaterra com el personatge Natàlia Miralpeix, és seguidora del feminisme anglosaxó “pel que té de combatiu i instintiu, lluny de les intel·lectuals franceses, tan allunyades de la vida de carrer”¹⁶⁷. En canvi, s'ha llegit en Djebbar una reivindicació de la “identitat femenina universal” hereva del feminisme francès, oposat a la teoria

---

¹⁶² Mildred MORTIMER, “Assia Djebbar's Algerian Quartet: A study in fragmented autobiography”, *Research in African Literatures* 28, núm. 2 (1997): 110.

¹⁶³ Jasser, Mahfoudh, Lalami, Delphy, “Les luttes des femmes arabes contre le patriarcat, les pouvoirs tyranniques, l'islamisme, le colonialisme et le neocolonialisme”, 8.

¹⁶⁴ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 897.

¹⁶⁵ Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 167.

¹⁶⁶ Francés, “La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual”, 123.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 124.

anglosaxona que considera l'universalisme humanista il·lustrat com un anunci d'androcentrisme¹⁶⁸.

4.2.3. *El treball fora de casa*

La paraula “mestressa”, en llengua catalana com àrab (ربة بيت, literalment, “mestressa de casa”), no existeix en masculí per referir-se a la mateixa professió, la dedicació “exclusiva a les feines que es deriven de la casa i la família”¹⁶⁹. Quan surt amb tretze anys del col·legi de monges, a Roig el món li fa “molta por, i a més, creia que el món estava ple d'homes dolents, només eren bons els capellans”¹⁷⁰. Fins que ingressa a l'escola de teatre Adrià Gual i es barreja amb homes i dones adultes, treballadores.

Per això, el vell anglès que ensenya al personatge de Natàlia Miralpeix l'ofici de fotògrafa a *El temps de les cireres* li fa un regal millor que qualsevol amant: la llibertat econòmica. Per això, el personatge de Sílvia Claret a la mateixa obra enveja les dones que treballen, que tenen amats. Les jutja, però les enveja, perquè ella va deixar de ballar quan es casà.

És sobretot a Roig que el món laboral apareix com un element d'emancipació, mentre Djebbar emfatitza la importància d'un accés bàsic a l'educació que a Roig es dona per garantit. En general, a la novel·la femenina de postguerra espanyola, el treball assalariat de la dona es presenta com positiu. La realitat econòmica del país ha fet que la dona hagi hagut de treballar cada vegada més fora de casa, la qual cosa “és una assegurança d'independència i, a més, procura satisfaccions personals”¹⁷¹.

Però, alhora, l'accés a la vida pública ha esdevingut un contrasentit per a aquestes dones perfectes, les últimes romàntiques, que creien en l'efecte subversiu de la invasió femenina del món laboral¹⁷². “Les dificultats van venir després, quan ens vam trobar soles, en el món del treball, i [ens vam adonar] que ningú no ens donava cap premi pel fet de ser dones”¹⁷³ —reconeixeria Roig. En el seu programa *Personatges*, la mateixa autora reflexiona sobre aquesta paradoxa en els següents termes: “No serà que tal com estan muntades les coses ens obliguin a viure escindides, que no sigui possible compaginar una vida privada resolta, compaginar l'amor, la relació amb els altres i al mateix temps la teva feina professional?”¹⁷⁴.

Cal dir que les dones emancipades, imatges de Djebbar i Roig (Norma, Natàlia o Isma), tenen el mateix, sinó més, problema que les mestresses i les dones enclaustrades amb l'amor romàntic. Són materialment capaces d'estar soles, a diferència de generacions passades o d'altres models de dona de la seva generació, però no emocionalment, i sovint

---

¹⁶⁸ Bueno, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d'un discours féministe”, 130.

¹⁶⁹ “Mestressa”, DIEC, consultat el 3 de maig de 2023,

<https://dlc.iec.cat/Results?EntradaText=mestressa&operEntrada=0>.

¹⁷⁰ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁷¹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 28.

¹⁷² Francés, “La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual”, 126, 127.

¹⁷³ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁷⁴ “Maria del Mar Bonet”, RTVE, consultat el 3 de maig de 2023,

<https://www.rtve.es/play/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-maria-del-mar-bonet/2823323/>.

viuen l'autonomia com un llast de soledat. Fins i tot la narradora-Djebar, que a *Ombre sultane* (Isma) deixa el marit violent per estar amb ella mateixa, torna a casar-se i viu de nou la separació com una derrota íntima a *Vaste est la prison*.

4.3. Al llindar. Amor i sexe

4.3.1. L'amor romàntic i l'amistat

“El fracàs de la relació tradicional home-dona no elimina la necessitat ni el desig d'amor”¹⁷⁵. Així, els supòsits de l'amor romàntic es repeteixen dins i fora l'harem, en guerra, República, dictadura i democràcia. Fins i tot aquelles dones de Djebar i Roig que han desmitificat els finals feliços continuen enamorant-se i desenamorant-se amb l'esperança i frustració de tota una tradició. Ara bé, l'amor romàntic mai es presenta com a part del matrimoni. “Les escriptores han trencat amb el mite de Penélope”¹⁷⁶, les dones que s'emancipen a Djebar i Roig perden la capacitat de l'esposa d'Ulisses per esperar el marit, la paciència de ser la que sempre perdona.

Com a amant, la dona se sent superior (emancipada, lliure del matrimoni però amb dret sobre l'home) i alhora inferior respecte l'esposa, ja que Ulisses sempre acaba tornant a casa. Aquesta lluita íntima es fa visible en les veus de Norma i Natàlia a *L'hora violeta*, amb gran protagonisme de la reflexió de la dona contemporània sobre ella mateixa, el feminisme i la seva condició històrica.

A Djebar, “ell”, “l'Home” és sempre anònim, d'acord amb el pudor observat en el cercle matern. Tradicionalment, el marit no s'adreça mai de manera directa ni amb possessius (“el meu home”). Aquest anonimat s'expandeix també a “l'Amat” (l'amant) sense nom de *Vaste est la prison*, contraposat explícitament a “ell”, el marit, també sense nom.

L'estranger (sempre, París) continua sent el lloc d'alliberament, la fugida del primer matrimoni i el naixement d'un nou amor, un nou marit. Aquesta darrera obra, però, mostra una experiència diferent de l'amor, en què s'inclouen relacions d'amistat i romàntiques amb homes com a característiques d'un període d'obertura al país entre la independència i la dècada de 1990, tot i que l'amistat masculina continua sent una excepció.

Per a Djebar, l'absència d'amistat amb nois, germans o cosins priva les dones (ella mateixa) de l'habilitat per construir relacions entre iguals arribada l'adolescència. Per a Roig, la relació amb altres dones ja és prou complicada. Les seves amigues tenen nom i cognoms. La pintor Harmonia, referent de Natàlia Miralpeix a *El temps de les cireres*, és l'escriptora Maria Aurèlia Campmany, masculina per demostrar-se forta, acusada de lesbiana, d'adoctrinar les estudiants.

Campmany descobreix a una generació que ser dona no és una maledicció, perquè les dones, inclosa una mateixa, no són com se les havien explicat o com les havien observat als seus nuclis familiars. Les dones són amigues. “Una amistat d'aquelles que només les

---

¹⁷⁵ Zatlín, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, 34.

¹⁷⁶ Zatlín, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, 34.

dones entenem i que no és patrimoni exclusiu dels homes”¹⁷⁷, com la de Mar-Montserrat Blanes a *L’hora violeta*. O una d’aquelles que acompanyen durant la vida, com la de Natàlia Miralpeix-Pilar Aymerich (com el personatge, fotògrafa i emigrada a Anglaterra) a *El temps de les cireres* i *L’hora violeta*.

Tant Djebbar com Roig parlen de sororitat, de les dones com a suport, tot i que no sempre ho són. Per a Djebbar, sororitat i corporalitat —el llenguatge de les dones— es fan visibles al *hammam*, “espai a l’abric de la mirada masculina, apte per a una comunicació corporal que escapa al codi lingüístic, domini tradicional del patriarcat (...). Un refugi, un lloc d’intercanvi només per a dones”¹⁷⁸. Totes les dones de Roig i Djebbar són diferents miralls d’una experiència històrica comuna, la de ser dona en el seu lloc i temps: “el meu sentit de la solidaritat femenina s’expressa així, explicant aquelles que creuen el llinar”¹⁷⁹.

4.3.2. *El matrimoni. La separació*

El matrimoni es desromantitza, però continua sent el pilar tradicional del destí femení. Fins i tot per a Roig, en una època i societat en què el matrimoni no es força de manera explícita, continua veient-se com la sortida de vida de la dona no incorporada o en precari al món laboral, com és el cas del personatge d’Encarna a *El temps de les cireres*, una dona de fer feines que passa la cinquantena. El matrimoni és seguretat econòmica al preu de la dependència de l’home. A *Vaste est la prison*, la narradora-Djebbar descobreix que a la ciutat del marit les dones utilitzen la paraula “enemic” per referir-se a l’espòs, en un acte de rebel·lió íntima que impedeix tota romanització de la relació amb l’home.

Al voltant de la qüestió del matrimoni, les diferències legals i culturals de cada territori s’evidencien. A partir de 1984, el Codi de família obliga la dona a estar en presència del seu tutor (home) per casar-se. Fins i tot a partir de la reforma del Codi el 2005, la poligàmia continua sent legal per al marit si aquest presenta motius justos i la dona no pot casar-se sense restriccions amb un home no musulmà¹⁸⁰. La poligàmia és una pràctica acostumada entre la societat tradicional algeriana, de creença musulmana i eminentment rural, d’organització tribal i orígens anteriors a la conquesta francesa. A *Ombre sultane*, Djebbar en fa crítica explícita.

Djebbar exposa que el poder de l’home polígam ve de la rivalitat que instaura entre les seves esposes, que fa que les unes es converteixin per a les altres en “ferides”, en àrab dialectal transcrit com *derra*. “Però ens adonem que, a partir del moment en què les coesposes s’uneixen, l’home perd el seu poder. És ell qui es fereix, ja que, havent perdut el seu poder, ja no és res”¹⁸¹. La solució al destí d’una coesposa és la sororitat entre dones que comparteixen un mateix destí, lligades al mateix home.

En la societat barcelonina, tot i que no es dona la poligàmia, l’amant i l’esposa (o la parella que es creia exclusiva) també són ferides mútuament de la mà del mateix home. A

---

¹⁷⁷ García, *Amb uns altres ulls*, 312.

¹⁷⁸ Bueno, “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d’un discours féministe”, 131.

¹⁷⁹ “Nos mères n’avaient pas conscience du dehors”.

¹⁸⁰ Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 170.

¹⁸¹ Mortimer, “Entretien Avec Assia Djebbar, Écrivain Algérien”, 205.

Ramona, adéu (Mundeta Claret i Anna) o *L'hora violeta* (Natàlia i Agnès), Roig denúncia la replicació dels esquemes d'autoritat patriarcal en l'enfrontament entre dones —de nou, l'odi cap a altres dones motivat per la competició per l'home.

Un altre aspecte comú al matrimoni de les dones de Djebbar i Roig és la violència. Violència sexual, com exposarem més endavant, i també física. De fet, l'episodi de maltractament a *Ombre sultane* per part de l'“home” alcoholitzat sobre la primera esposa quan aquesta desafia la seva autoritat es repeteix amb la segona esposa i reapareixerà de nou a *Vaste est la prison*.

A aquesta darrera novel·la del quartet inacabat, la narradora torna amb el marit després de l'episodi de maltractament, fins que finalment decideix separar-se, culpabilitzant-se encara (la violència d'ell queda justificada per l'adulteri d'ella, totes dues coses enterrades en l'àmbit familiar). La separació és viscuda com un procés complex per les dones de Roig com per les de Djebbar, però és aquesta darrera qui posa més èmfasi en les limitacions judicials per a la dona i el paper de les autoritats religioses i de la mirada social en tot plegat.

Amb la reforma del Codi de família el 2005, les relacions sexuals extramatrimonials i la violació estan incloses com a delictes al Codi Penal. No obstant això, un home adúlter només serà culpable si sap que la dona està casada (ella serà culpable en tot cas) i la definició de violació no queda gaire clara¹⁸².

Durant la violació descrita a *Ombre sultane*, la segona esposa es pregunta si és que una dona pot ser violada pel seu propi marit. Aquesta experiència contrasta amb el relat de realització de la feminitat en el plaer sexual de la primera esposa a la mateixa obra, o de la narradora de *Vaste est la prison*, que viu la corporalitat com un llenguatge propi del poder femení, expressat sovint a través del ball —conscient que, al seu voltant, és l'única dona que balla davant d'altres homes.

4.3.3. *La llibertat sexual*

“Hi ha qui pensa que en aquella època tots érem superalliberats sexualment, i que ens la passàvem bomba..., i tampoc no va anar així. L'alliberament sexual va ser l'estàndard que van portar uns quants, i sobretot mascles”¹⁸³. En ocasions, les dones de Roig, atrapades en el mite de la modernitat, confonen la llibertat sexual amb la por a la soledat. És el cas del personatge de Kati, la dona alliberada de la República, o Anna a *Ramona, adéu*, entre la generació de joves de la Transició.

Dones molt lliures o molt soles, immerses en el relat de l'aprovació d'altres dones (o de la seva enveja) i en la conquesta de l'home. Tot i que la modernitat la deslligui d'unes cadenes, s'imposa unes altres (bellesa, desancorament emocional). A *Ramona, adéu*, la desesperació per demostrar a l'home la independència sexual pròpia porta a Mundeta

---

¹⁸² Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 170.

¹⁸³ Campmany, “La darrera entrevista”.

Claret a exercir la prostitució. Aquesta dona vol ser lliure, però no vol estar sola, i no sap de relació amb l'home que no la faci subjugar-s'hi.

En la seva majoria, a Djebbar com a Roig, el sexe al matrimoni és inexistent, decebedor o un relat de violació. A Algèria, tradicionalment però de manera renovada a partir de la dècada de 1980 amb el Codi de família, “existeix una separació clara entre la sexualitat i l'afectivitat”¹⁸⁴. Alhora, “a través de les escenes de violència domèstica, Djebbar fa conscients els seus lectors del problema social que ofega Algèria —així com altres nacions”¹⁸⁵.

En ambdues autores, la violació s'explicita tant en generacions anteriors com en la pròpia. En ocasions, la violència sexual dins el matrimoni es perpetua sense que la dona que la pateix en sigui conscient. Així, les autores denuncien la manca evident d'educació sexual femenina relacionada amb la limitada (o inexistent) formació bàsica de les dones, sobretot a l'Algèria colonial i a l'Espanya predemocràtica, tal com ho hem descrit en apartats anteriors.

La importància de la virginitat (de conservar-la o perdre-la, en la tercera generació de Roig) i la condemna de l'adulteri són explícites en ambdós contextos —el “jo” passat de la narradora de *Vaste est la prison* rep una pallissa de mans del marit al crit de “dona adúltera”. Tot i que no renuncia a la idea del desig sexual, en totes les generacions, la dona el sent culpable. En canvi, els homes de totes generacions son adúlter de manera explícita, sense culpabilitat:

“Els meus companys d'universitat, molt cridaners, molt d'esquerres i molt filomarxistes, tenien una companya a la qual feien el salt. (...) Ho feien amb noies de la universitat, molt més lliures i honestes que no ells, però que ells menyspreaven per dintre”¹⁸⁶, noies que bé podrien ser el personatge d'Anna a *Ramona, adéu*, o fins i tot Natàlia com a amant del mateix estudiant, ara adult, escriptor i líder d'esquerres, a *L'hora violeta*.

L'homosexualitat no apareix a Djebbar, però sí a Roig, tot i que a Espanya aquesta no es despenalitzava fins l'any 1978. Abans, “els homes gais eren sotmesos a discriminació legal i social. Les lesbianes, directament, eren invisibles”¹⁸⁷. Breument, Roig presenta la reivindicació d'algunes feministes lesbianes de l'homosexualitat femenina com l'únic refugi de l'home. Fins i tot, descriu experiències bisexuals o homosexuals de dones que s'identifiquen com heterosexuals. Però aquesta experiència s'explica, de nou, sempre tacada de culpabilitat, bruta, més relacionada amb el sexe que amb l'amor.

En aquesta reflexió, podem trobar cert paral·lelisme entre la postura oficial sobre la sexualitat femenina al règim franquista i els postulats de l'islamisme radical: “com tot moviment totalitari, els islamistes [o la dictadura de Franco] volen poder absolut sobre la

---

¹⁸⁴ Fernández, “Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI”, 164.

¹⁸⁵ Mortimer, “Assia Djebbar's Algerian Quartet: A study in fragmented autobiography”, 110.

¹⁸⁶ Campmany, “La darrera entrevista”.

¹⁸⁷ Zatlin, “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”, 35.

societat, i han entès que aquest tipus de poder passa pel control de la sexualitat femenina, que la societat mediterrània patriarcal facilita”¹⁸⁸.

L’herència de la religió i el tractament desigual de la llei són comunes a ambdues realitats. No obstant això, l’esborrar la imatge pública de la dona és més explícit en les dones de Djébar. “Anar despullada” és com l’autora anomena l’acte d’anar sense vel, com un alliberament provocatiu, gairebé impúdic. A *Ombre sultane*, quan Hajila, la segona esposa, reconeix haver anat “nua” pel carrer, és quan el marit li llança el primer cop.

Aquestes dones es desencanten de l’ideal d’“el mascle triomfador”¹⁸⁹ i fins i tot les més tradicionals es plantegen la figura de l’amant en contraposició al matrimoni infeliç. L’Amat és l’Amor Ideal oposat al marit, que ja no és amic i fa temps que deixà de ser amat o amant —a *Vaste est la prison* es descriu més explícitament, però els mateixos termes podrien aplicar-se a les històries de les dones de Roig.

En ambdós contextos, la dona és menyspreada —íntimament i social— en els seu aspecte més terrenal. Les baixes passions són per a l’home, que, paradoxalment, no és per això més baix. Però la llibertat sexual femenina (de pensament i d’acte) es dona en totes les èpoques, narrada per una generació que escriu el seu present entre el desig d’amor, l’autoconsciència íntima i social i la recerca de llibertat.

Al final, les grans veus de les novel·les d’Assia Djébar i Montserrat Roig són dones soles, que prenen les històries de mares, àvies, companyes, amigues i desconegudes per fer-ne seu el llegat i esforçar-se per superar-lo. Les coses ja no són com abans en el present de les autores. Sense oblidar el seu passat i el seu present (el nostre passat), ambdós relats del ser dona miren cap al futur.

Quan Assia Djébar es preguntava a finals de la dècada de 1980 quina era la solució per a les dones de països com el seu, es deia que “allò essencial és que hi hagi dues dones, que totes dues parlin entre elles, i que l’una expliqui a l’altra el que hagi d’explicar. La solució s’ha de buscar en les converses entres dones”¹⁹⁰.

5. Conclusions

Al llarg d’aquestes pàgines, hem partit d’un subjecte, un lloc i una època —la dona a la costa mediterrània d’Algèria i Espanya a finals del segle XX i principis del segle XXI— que hem observat a través d’un testimoni —l’escriptora. Més concretament, la literatura de la memòria de l’experiència pròpia i aliena d’Assia Djébar (*L’Amour, la fantasia*, 1985; *Ombre sultane*, 1987; *Vaste est la prison*, 1995) i Montserrat Roig (*Ramona, adéu*, 1972; *El temps de les cireres*, 1976; *L’hora violeta*, 1980), a través de la qual hem conegut l’experiència històrica de la dona en aquest espai i temps concrets.

---

¹⁸⁸ Turshen, “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”, 904-906.

¹⁸⁹ Charlon, “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”, 29.

¹⁹⁰ Mortimer, “Entretien Avec Assia Djébar, Écrivain Algérien”, 205.

Hem iniciat aquesta recerca amb una panoràmica historiogràfica que justifica la perspectiva de la nostra lectura d'ambdues autores. A continuació, hem exposat el context històric en el qual s'emmarquen els relats de Djébar i Roig, d'acord amb la condició de l'escriptora com un subjecte immers en la història. A partir d'aquí, hem elaborat pròpiament la comparació de les veus de dona de les novel·les amb un relat de tres eixos: dins de casa (vida en família), fora (vida en societat) i al llindar (relacions íntimes interpersonals).

Així, sintetitzem a tall de conclusió els resultats de la lectura comparada de Roig i Djébar, més enllà del fet que l'una parteix de l'Eixample barceloní i, l'altra, del Sahel algerià.

En ambdós casos, el contingut autobiogràfic és evident. La veu de l'escriptora es fa la veu de la dona i la veu de la dona es fa la seva. També en tots dos casos, es fa explícita la violència, de guerra i sexual. La violència entre dones no és física, però, tot i una exaltació comuna de la sororitat, també es donen situacions en què les dones exerceixen entre elles de botxí de l'autoritat masculina. Ambdues mantenen les idees de l'amor romàntic, però amb la desil·lusió de l'experiència —la infelicitat en el matrimoni o relació estable.

Ara bé, Roig rebutja la religió com una branca del règim nacionalcatòlic, ridiculitza la formació bàsica femenina predemocràtica i titlla la universitat de falsa utopia de la igualtat. Djébar, en canvi, entén la religió musulmana com un pilar identitari amb virtuts positives i valora el sistema educatiu —tot i ser (o precisament perquè és) occidental, francès— com l'oportunitat de fugir de l'enclaustrament. La llibertat emancipadora que Roig troba en la incorporació femenina al món laboral, Djébar la busca abans en la garantia de l'educació bàsica.

Una de les diferències clau entre ambdós relats del ser dona és, precisament, la relació amb la condició real d'aquesta llibertat. Mentre Roig pensa l'Art com una reconquesta de la llibertat pròpia —l'escriptura com una manera de “salvar per paraules tot allò que la història, la Història gran, o sigui la dels homes, havia fet imprecís, havia condemnat o idealitzat”¹⁹¹—, Djébar considera “la llibertat una paraula massa gran. Siguem més modestes i desitgem no més que una respiració a l'aire lliure”¹⁹².

L'autora algeriana és l'única i la primera en molts dels seus contextos, dona àrab en món occidental i masculí. Djébar escriu sobre les dones del seu país, sobre les seves ànsies d'alliberar-se, d'ocupar l'espai exterior, de “despullar-se”... Essent ella una dona que ja ocupa l'espai exterior i que s'hi passeja “despullada” (sense vel). Escolta atentament la dona algeriana, però l'ha d'escriure en francès i des d'un exili més o menys voluntari. En canvi, Roig viu a la Barcelona que escriu, on es percep entre d'altres dones similars, amigues i referents.

Ambdues, això sí, llancen una mirada íntima a sí mateixes i a l'Altra i en copsen dades que el relat pur dels fets històrics no aplega a transmetre. Ambdues fan explícita la seva existència com a subjectes històrics. La mateixa escriptora es percep a ella mateixa com a escriptora i objecte d'escriptura. Dones soles enmig d'un relat de dècades i segles, conscients de la herència, de la memòria del ser dona que resta de generació en generació.

---

¹⁹¹ Roig, *L'hora violeta*, 19.

¹⁹² Djébar, *Vaste est la prison*, 320.

La comparació entre les tres i tres novel·les de Djébar i Roig des d'una lectura històrica és novadora en la mesura que apropa dos relats que no acostumen a presentar-se de costat, la comparació dels quals es prova útil per a la comprensió de l'experiència de la dona a banda i banda de la Mediterrània cap a finals del segle XX i principis del nou segle. Però aquesta recerca no es presenta sense mancances. D'una banda, analitza una mostra limitada del corpus d'ambdues autores i fa una lectura del testimoni literari de l'experiència del ser dona en aquest període històric només des del marc algerià i espanyol. A més, exposa de manera molt sintètica una llarga llista d'aspectes d'aquesta experiència històrica, cadascun dels quals mereixeria un focus per ell mateix.

De fet, aquesta recerca podria ser el primer pas cap a una investigació més ampla. Per exemple, d'acord amb la mateixa metodologia podrien comparar-se els arxius de Roig i Djébar, el total de les seves obres literàries, periodístiques o de la seva producció audiovisual. També, podrien rastrejar-se mirades creuades sobre l'experiència del ser dona entre aquestes autores i escriptores literàries d'altres bagatges culturals, del nord d'Europa o d'altres països àrabs.

A partir del mateix marc de referència, podrien tractar-se, també, objectes d'estudi més concrets. L'avortament és un dels aspectes que valdrien el desenvolupament d'una futura recerca, ja que no són poques les escriptores contemporànies que han explorat aquesta intimitat, tan relacionada amb el tractament històric de la dona i la maternitat.

Així doncs, aquestes pàgines posen la base d'un projecte que podria ampliar-se en diferents direccions, reafirmant o matisant les presents conclusions. Sempre amb el valor útil de la perspectiva comparada i entenent l'històric com un relat que es lliga a la memòria del passat, la vivència del present i la projecció de possibles per al futur. Com ho escriu Djébar a les darreres pàgines de *Vaste est la prison*:

“Aleshores somric, aleshores retrobo l'esperança: per al proper segle, per a la propera dècada. Quan, de tots els harems, de totes les dones, els ulls que han estat massa en la foscor, en l'ombra dels murs, s'envolaran cap a l'atzur, desitjant fondre's en la llum reconquerida”¹⁹³.

---

¹⁹³ Djébar, *Vaste est la prison*, 296.

Referències bibliogràfiques

- “Nos mères n’avaient pas conscience du dehors”. *Le Monde*, 29 de maig de 1987. https://www.lemonde.fr/archives/article/1987/05/29/entretien-avec-assia-djebar-nos-meres-n-avaient-pas-conscience-du-dehors_4061846_1819218.html.
- Ait-Zai, Nadia. “Le Code de la famille empêche l’émancipation des femmes algériennes”. *A Le code de la famille dans la région MENA*, de Fondation Friedrich Ebert, 4-7. Political Feminism, 2021.
- Ali, Nancy. “Assia Djébar et la réécriture de l’histoire au féminin”. *Multilinguales* (2015): 1-15.
- Ali-Benali, Zineb. “Le roman, cet archiviste de l’histoire”. *Insaniyat* 21 (2003): 19.
- Ammar, Soumya. “Écritures d’urgence de femmes algériennes”. *Femmes, Genre, Histoire* 9 (1999): 141-156.
- Amrane-Minne, Danièle Djamila i Abu-Haidar, Farida. “Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day”. *Research in African Literatures* 30, núm. 3 (1999): 62-77.
- Bromley, Roger. “Giving memory a future: women, writing, revolution”. *Journal for Cultural Research* (2015): 1-12.
- Bueno, Josefina. “Écrivaines francophones du Maghreb: émergence d’un discours féministe”. *Journal of Research in Gender Studies* 1, núm. 1 (2011): 122-137.
- Campmany, Maria Aurèlia. “La darrera entrevista”. *Cultura*, 4, 1991.
- Charlon, Anne. “La condition féminine dans la prose narrative féminine catalane”. Tesi doctoral, Sorbonne Université, 1987.
- Chartier, Roger. “Four Questions for Hayden White”. A *On the edge of the cliff history, language, and practices*, de Roger Chartier, 63-70. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Davis, Natalie. “Why Gender and Women’s Studies Matter”. Entrevista per Carla Hesse, *UC Berkley Events*, Youtube, 15 de setembre de 2010. Vídeo. <https://www.youtube.com/watch?v=tPF5rSDBV-0>.
- DIEC. “Mestressa”. Consultat el 3 de maig de 2023. <https://dlc.iec.cat/Results?EntradaText=mestressa&operEntrada=0>.
- Djebar, Assia. *L’Amour, la fantasia*. Paris: Le Livre de Poche, 1985.
- Djebar, Assia. *Ombre sultane*. Paris: Le Livre de Poche, 1987.
- Djebar, Assia. *Vaste est la prison*. Paris: Le Livre de Poche, 1995.
- Djebar, Assia. “Le désir sauvage de ne pas oublier”, *Le Monde*, 26 d’octubre de 2000. https://www.lemonde.fr/archives/article/2000/10/26/le-desir-sauvage-de-ne-pas-oublier_3708424_1819218.html.

- Djebar, Assia. "Assia Djebar". Entrevista per Laure Adler, *À voix nue*, France Culture, 30 de gener de 2006. Àudio. <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/a-voix-nue/assia-djebar-avec-laure-adler-9138236>.
- Djebar, Assia. "Deux pays, un patrimoine commun", *Le Monde*, 23 de juny de 2006. https://www.lemonde.fr/idees/article/2006/06/23/deux-pays-un-patrimoine-commun-par-assia-djebar_787310_3232.html.
- Fernández, Concepción. "Reflexiones entorno a las mujeres argelinas. Desde la colonización francesa (1830) hasta el siglo XXI". *Revista de Antropología Experimental* 15 (2015): 159-170.
- Folguera, Pilar. "De la transición política a la paridad". A *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, editat per Pilar Folguera, 163-202. Madrid: Pablo Iglesias, 2022.
- Francés, Maria Àngels. "La represa de la paraula: influència del feminisme en la literatura catalana actual", *Feminismo/s* 1 (2003): 117-134.
- García, Betsabé. *Amb uns altres ulls*. Barcelona: Roca Editorial, 2016.
- Jasser, Ghaïss; Mahfoudh, Amel; Lalami, Ferial i Delphy, Christine. "Les luttes des femmes arabes contre le patriarcat, les pouvoirs tyranniques, l'islamisme, le colonialisme et le neocolonialisme". *Nouvelles Questions Féministes* 35, núm. 2 (2016): 6-16.
- Jiménez, Inmaculada. "Assia Djebar, la lengua del enemigo", *Arbor* 185, núm. A1 (2009): 147-159.
- Julià, Lluïsa. "Montserrat Roig, el valor de la paraula Compromís". *Serra d'Or*, 2011. <https://www.nuvol.com/serra-dor/montserrat-roig-el-valor-de-la-paraula-compromis-41165>.
- Malaver, Nancy. "Literatura, historia y memoria", *Hallazgos* 10, núm. 20 (2013): 35-47.
- Medjad, Fatima. "Identité plurielle et histoire collective au féminin dans *L'amour, la fantasia* d'Assia Djebar". *Intercâmbio* 2 (2009): 232-216.
- Mickel, Emmanuel. "Fictional History and Historical Fiction", *Romance Philology* 66, núm. 1 (2012): 57-96.
- Mortimer, Mildred. "Entretien Avec Assia Djebar, Écrivain Algérien". *African Literatures* 19, núm. 2 (1988): 197-205.
- Mortimer, Mildred. "Assia Djebar's Algerian Quartet: A study in fragmented autobiography". *Research in African Literatures* 28, núm. 2 (1997): 102-117.
- Pérez, Francisco. "Evolución del pensamiento sobre la mujer en España desde finales del siglo XIX al siglo XXI: Romanticismo, mercado de trabajo, violencia e igualdad". *Pensamiento Americano* 9, núm. 16 (2016): 122-142.
- Pons, Anacllet, i Serna, Justo. "Variaciones sobre la historia cultural en España". A *La historia cultural: ¿un giro historiográfico mundial?*, editat per Philippe Poirrier, 185-199. Valencia: Universitat de València, 2012.

- Rabazas, Teresa i Ramos, Sara. “La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina”. *Encounters on Education* 7 (2006): 43-70.
- Roig, Montserrat. *Ramona, adéu*. Barcelona: Grup 62, 1972.
- Roig, Montserrat. *El temps de les cireres*. Barcelona: Grup 62, 1976.
- Roig, Montserrat. *L'hora violeta*. Barcelona: Grup 62, 1980.
- RTVE. “Maria del Mar Bonet”. Consultat el 3 de maig de 2023. <https://www.rtve.es/play/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-maria-del-mar-bonet/2823323/>.
- Salhi, Zahia Smail. “Algerian Women, Citizenship, and the Family Code”, *Gender and Development* 11, núm. 3 (2003): 27-35.
- Saxton, Laura. “A true story: defining accuracy and authenticity in historical fiction”, *Rethinking History* 24, núm. 2 (2020): 127-144.
- Stora, Benjamin. “Women’s writing between two Algerian wars Research”. *African Literatures* 30, núm. 3 (1999): 78-94.
- Turshen, Meredith. “Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims?”. *Social Research* 69, núm. 3 (2002): 889-911.
- Velo, Elisabet. “El proceso de elaboración de la Ley de Relaciones Laborales de 1976. El trabajo de la mujer”. *Cuadernos de Historia del Derecho* 27 (2020): 141-178.
- White, Hayden. “Reponse to Professor Chartier’s Four Questions”, *Storia della Storiografia* 27 (1995): 28-38.
- Zatlin, Phyllis. “Women Novelists in Democratic Spain: Freedom to Express the Female Perspective”. *Anales de la literatura española contemporánea* 12, núm. 1/2 (1987): 29-44.

Annex 1. Assia Djebar

1.1. *L'Amour, la fantasia*

Pàgines 11, 12

Nena àrab que es dirigeix per primer cop a l'escola, un matí de tardor, la mà dins la mà del seu pare. Aquest, un *fez* sobre el cap, silueta alta i dreta dins el seu vestit europeu, porta una cartera, és mestre a l'escola francesa. Nena àrab a un poble del Sahel algerià.

Ciutats o pobles de carrers blancs, de cases cegues. Des del primer dia que una nena “surt” per aprendre l'alfabet, els veïns adopten la mirada roïna d'aquells qui s'apiaden, deu o quinze anys per endavant: del pare agosarat, del germà inconscient. La desgràcia caurà inevitablement sobre ells. Tota verge que sàpiga escriure, escriurà, sens dubte, “la” carta. Li arribarà l'hora en què l'amor que s'escriu és més perillós que l'amor captiu.

Veleu el cos de la noia núbil. Feu-la invisible. Transformeu-la en un ser més cec que el cec, mateu en ella tot record de l'exterior. Si sap escriure? El carceller d'un cos sense paraules —i les paraules escrites són mòbils— pot dormir, finalment, tranquil: només li caldrà eliminar les finestres, posar un cadenat a l'únic portaló, alçar fins al cel un mur.

Si la jove escriu? La seva veu, malgrat el silenci, circula. Un paper. Un drap arrugat. Una mà de serventa, en la foscor. Un nen en secret. El guardià haurà de vetllar dia i nit. L'escrit s'envolarà pel pati, serà llançat per una terrassa. Atzur de sobte massa vast. Tot ha de començar de nou.

Pàgines 18-24

Tres noies joves enclaustrades a una casa clara, enmig d'un caseriu del Sahel que envolta una vinya immensa. Vaig allà durant les vacances escolars de primavera i estiu. Tornar-me a trobar a aquests indrets, tancada amb tres germanes, a això li dic “anar al camp”. Dec tenir deu, després onze, després dotze anys...

Aquell estiu, les adolescents em van fer compartir el seu secret. Pesat, excepcional, estrany. No en vaig parlar a cap altra dona de la tribu, jove o vella. Vaig fer el jurament; el respectava escrupolosament. Les noies enclaustrades escrivien; escrivien cartes; cartes a homes; a homes dels quatre cantons del món; del món àrab, naturalment.

Cartes d'Iraq, de Síria, del Líban, de Líbia, de Tunísia, d'estudiants àrabs a París o a Londres. Aquelles missives venien de tot arreu! Enviades per remitents triats entre els anuncis d'una revista femenina amb gran difusió, a l'època, als harems; l'abonament permetia rebre, amb cada número, un patró de vestit o de barnús que podien utilitzar fins i tot les analfabetes. (...)

Aquelles germanes que vivien al caseriu eren les úniques musulmanes que havien anat a l'escola primària. (...)

La germana petita i jo continuàvem parlant en veu molt baixa. (...)

—Mai, mai, deixaré que em casin amb un desconegut que, una nit, tindrà dret a tocar-me! És per això que escric! Algú vindrà fins aquest forat perdut per prendre'm: serà un desconegut per al meu pare i per al meu germà però no per a mi! (...)

Jo pressentia que, darrere la letargia del caseriu, es preparava, insospitat, un estrany combat de dones.

Pàgines 33, 34

La mare de les noies enclaustrades i la dona del gendarme eren amigues; cada trobada feia contenta l'una i l'altra. (...)

—És amiga meva! És una francesa, però és amiga meva!

Una parenta reia:

—És amiga teva des de fa anys i no arribes a estendre-li la mà per dir com ells: “Adéu, senyora!”. Jo, si fos davant d'un home, no podria, però davant d'una dona com jo! On està el mal? Nosaltres també podem fer coses “a la francesa”! Naturalment, no, Déu ens ajudi, sortir sense vel, ni portar faldilla curta i mostrar-se nua davant de tothom, però dir hola com elles, asseure's com elles a una cadira, per què no? Déu ens ha creat a nosaltres també, no?...

Pàgines 54, 55

La meva mare, com totes les dones de la seva ciutat, no anomenava mai el meu pare de cap manera que no fos amb el pronom personal àrab corresponent a “ell”. (...)

Després d'alguns anys de matrimoni, la meva mare va aprendre a poc a poc el francès. Paraules vacil·lants amb les dones dels col·legues del meu pare; aquelles parelles en la seva majoria havien vingut de França i vivien, com nosaltres, al petit immoble reservat als mestres del poble.

No sé exactament quan la meva mare va començar a dir: “el meu marit ha arribat, ha marxat... Li demanaré al meu marit”, etc. (...) Sóc conscient, però, de com li devia costar vèncer el seu pudor per referir-se, tan directament, al meu pare.

Pàgina 116

El meu germà, a qui jo hauria pogut servir de confident en el temps de la seva primera evasió a les muntanyes que s'incendiaven, no va ser ni el meu amic ni el meu còmplice quan calia. (...) [Però] Després de les presons i les escoltes en la foscor, el ritme dels

passos travessats per la febre, una sola paraula, en una confiança inesperada, va fer sorgir la retrobada: “hannouni” [هنوني, l'estimat].

Pàgina 151

A París, la parella es va mudar a un petit apartament per celebrar les noces. (...)

La jove, a aquest París on els seus ulls evitaven per instint, en cada encreuament, el vermell de la bandera tricolor (que li recordava la sang dels seus compatriotes guillotinatats feina poc a una presó lionesa), la jove s'imaginava navegar. (...)

Calia marxar: les converses de la parella s'alimentaven d'aquest tema. Marxar junts! Tornar al país per retrobar, a la muntanya familiar, els *maquisards* despreocupats com ells. Però el jove deia a contracor: “Això no és la realitat, somies! No hi hauria estudiants, com tu creus! No podem lluitar junts... Les úniques dones a l'exèrcit de resistència són camperoles acostumades als boscos i als esbarzers! Potser, com a molt, alguna infermera!”. (...)

El germà, encara adolescent, havia estat detingut a Lorena per “agitador”, i sovint era desplaçat de presó en presó: la mare havia après a viatjar en tren, en avió, en vaixell, com una turista occidental. (...)

La jove es va adonar que sofria de l'absència del pare. (...)

Era la veritat: el matrimoni tenia lloc fora de la protecció del pare, no perquè ell me l'hagués refusada de la manera que desitgen les velles. Era la veritat: aquests dos homes no haguéssis pogut fer-se front en aquest ambigüitat, cap d'ells no volia cedir el pas a l'altre, probablement cadascun odiant l'altre i no sabent-ho encara.

Pàgina 183

Jo vivia en una època on, des de feia més d'un segle, l'últim dels homes de la societat dominant [colonial, francesa] s'imaginava superior, amo, comparat amb nosaltres [dones algerianes].

Pàgina 208

Jo sentia el misteri: la vella, l'àvia materna, era l'única de les dones que mai es queixava; pronunciava les fórmules de submissió amb la boca petita, amb un menyspreu condescendent; però, per aquesta litúrgia sumptuosa o excessiva a la qual s'alliberava regularment, semblava protestar a la seva manera... Contra qui, contra les altres o contra la seva sort, em preguntava jo. Quan ballava, es tornava a convertir en la reina d'aquell lloc, sens dubte. (...)

La veu i el cos de la matrona altiva em van fer entreveure la font de tot dolor: com una capa primigènia de senyals que intentem desxifrar durant la resta de la nostra vida.

Pàgines 253-256

A l'edat en què el meu cos hauria d'haver-se cobert pel vel, gràcies a l'escola francesa, puc seguir circulant. (...)

En aquest inici de l'adolescència, gaudeixo de l'ebrietat dels entrenaments esportius. (...) Una inquietud em persegueix: temo que el meu pare vingui de visita! Com explicar-li que, per força, havia de posar-me pantalons curts, és a dir, mostrar les meves cames? No puc confiar aquesta por a cap companya. (...) El meu pànic es barreja amb una "vergonya" de dona àrab. (...)

—Encara no duu vel, la teva filla? pregunta una o altra matrona a la meva mare. (...)

—Ella llegeix! respon amb rigidesa la meva mare. (...)

Mentre l'home continua tenint dret a quatre esposes legítimes, nostres disposem de quatre llengües per expressar el nostre desig: el francès per l'escriptura secreta, l'àrab per als nostres sospirs cap a Déu, el líbic-berber quan ens imaginem retrobar la més anciana de les nostres mares. La quarta llengua, per totes, joves o velles, enclaustrades o mig emancipades, continua sent la del cos. (...)

L'escriptura és treure's el vel en públic, davant els espectadors que riuen...

Pàgines 284, 285

Sí, una diferència s'estableix entre les dones amb vel que l'ull estranger no pot veure i que creu semblants —per fora fantasmes que escruten, vigilen; un rastre de desigualtat s'instal·la entre elles: la que parla alt, allibera la seva veu tot i l'aire tancat del pati, la que al contrari calla o sospira, es deixa tallar la paraula fins l'ofegament? (...)

Més que la dona pobre, més que la dona repudiada o vídua, l'única dona realment culpable, l'única que es podia menysprear lleugerament, a propòsit de la qual es manifestava una condescendència ostensible, era "la dona que crida". (...)

Negar-se a posar un vel a la seva veu i posar-se "a cridar", allà residia la indecència, la dissidència. Perquè el silenci de totes les altres perdia bruscament el seu encant per revelar la seva veritat: que era una presó irremeiable. (...)

Escriure no mata la veu, sinó que la desperta, sobretot per ressuscitar tantes germanes desaparegudes.

1.2. *Ombre sultane*

Pàgina 28

Havies canviat d'estil: vesties com les dones de ciutat. (...) És veritat, ara portaves talons alts. (...) Et sabies admirada des de darrere les portes entreobertes per les veïnes que espiaven. (...)

Marxaves del barri baix de la teva infantesa.

Pàgina 29

[Aquell llit nou] et semblava massa alt; era un tro, una plataforma? Estenies el teu cos prop de l'altre. Anaves amb compte de no tocar res. En la foscor, una ma palpava els teus pits, després el teu ventre tibant. Tu aguantaves la respiració. Esperaves sense dormir. T'aixecaves poc després en la foscor per estendre't més avall, sobre el matalàs col·locat directament a terra, als peus del llit modern. (...)

Havia començat feia tres mesos; al voltant de tres mesos abans del drama. La teva primera sortida clandestina.

Fou a causa del bebè que no has tingut? Del bebè que mai tindràs. Tots aquells dies, la teva mare t'assetjava.

Pàgines 46-50

Decideixes amb violència: “treure's el vel!”. Com si volguessis desaparèixer... o explotar! (...)

Amb el *haik* sota el braç, avances. Et sorprens de veure't caminar de seguida amb pas ràpid sobre l'escena del món! (...)

On anar ara, oh, Déu?

“Fora... i nua!” (...)

“Si em veuen, els homes de la meva família (...) pensaran que el meu marit m'ha fet treure el vel!” (...)

“Ell?... Nua, jo sóc Hajila tota nua!” (...)

“Sortir nua! somies. I així tornar a la infantesa!” (...)

És així com la televisió mostra la vida de les altres a l'estranger!

Pàgines 65, 66

—El conserge té raó, mare...Ara, surto! —somrius, una fermesa dibuixa els teus trets. —
Surto quasi cada dia!

Anaves a afegir: “Que Déu em perdoni, que...”. No ho has fet, has callat. Amb decisió.
Sense implorar, sense deure cap forma de protecció! No...

Els plors de Touma [la mare] comencen: el drama. El ritual del drama. (...)

Metòdica, la mare. Lògica. Va tornar a explicar el seu projecte des de l'inici: aquest gendre
inesperat que treballava al “govern” les farà sortir del barri baix on mai haurien d’haver
anat a parar, elles, que abans de la mort del pare habitaven una casa tranquil·la al centre
de la ciutat.

Pàgines 76, 77

—Vas alletar el teu fill durant... durant tres anys!

—Sí! Era la guerra! La llet ens mancava! recordava ella.

—Els metges diuen...

—Era la guerra, va tallar la mare i jo, la nora [Isma], vaig callar.

La mare de l’home, enemiga o rival. (...)

He recreat el seu naixement o me l’he empassat, no ho sé. Però te l’he tret, oh, mare
davant la qual m’inclino, a la qual em lligo, però a qui faig finalment fora del meu amor.

Pàgines 82-84

Violació, és això violació? La gent afirma que és el teu marit, la mare diu “el teu amo, el
teu senyor”... Tu lluites dins el llit descobrint-te una força insospitada. El seu pit t’esclafa.
(...)

Arriba el moment en el qual et farà falta enfonsar-te. Tancar-te, ulls, orelles, fons del cor.
Deixar-te escolar! (...)

Ell és l’amo des de fa sis mesos, set, ja no ho saps. Ara ja està fet: fora és un altre país.

Pàgina 85

La mare, casada als dotze anys. El marit va emigrar. (...)

—Els vells sogres no van voler ni enviar un missatge al seu fill quan vas néixer. Una filla, què té de bo?

Pàgina 90

“El coit és realment això, aquest dolor de la carn, per a totes les dones?” Cap no s’ha revoltat? Les altres esclavituts no són prou, el treball diari que mai acaba, les maternitats que se succeeixen?... Totes deixaven entendre, et semblava, que la vida d’una dona començava com un festa? Una festa breu, és clar, a la qual seguia la submissió a les inevitables tristeses...!

Pàgines 100, 101

L’home havia tornat a beure. (...)

L’has deixat en aquesta habitació de ceràmica i murs blancs que es converteix cada vespre en la seva presó. Tu dorms, per fi sola, l’esquena plana contra el terra.

Pàgines 103-105

Portes dins teu un nou futur; per a qui? Per al borratxo que vomita cada nit al fons del passadís? Per a tu? Tu no hi pares compte; has tornat a les teves escapades. (...)

Ja mai més estaràs sola quan caminis? La teva lleugeresa desapareixerà? Esperança fugaç, esperança de... Comprends que t’apropes a un misteri que, quan l’acaricies, es dissipa.

—I si pogués desfer-me’n? murmures l’endemà, quan vas a veure la teva família.

Has xiuxiuejat, prop de Kenza, [la germana petita] que t’abraça. Ella s’espanta, gairebé crida:

—El fetus? Que Satanàs s’allunyi de tu, Hajila!

Pàgines 113-116

He acabat tractant de “tu” a l’estrangera; tu, Hajila, a qui altres imaginem la meva rival. (...)

Tu continues el meu trajecte de vida, jo te l’he llegat. (...)

—Aquí, en aquesta terra, us maten tancant-vos darrere de murs i finestres ocultes. Només de fer un pas a l’exterior ja et sents exposada! Allà, [a l’estranger, a París] ningú no mira, ningú no té ulls!

Vaig explicar que havia hagut de treballar, ensenyar, sobretot tenir temps per mi! Sí, havia cedit —no “abandonat”— la meva filla; el seu pare tornava al país, volia tornar-se a casar, havia deixat clar el seu pla: “Una dona que, a casa, s’ocuparà dels nens, no tinc cap altra ambició!” (...)

Sempre sóc jo qui et parla, Hajila. (...) Una ombra-germana? (...) Les germanes només existeixen a les presons —les que cadascuna eleva entorn seu. (...)

Barrejo les nostres dues vides: el cos de l’home esdevé paret mestra dels nostres antres que un mateix secret habita.

Pàgina 122

—M’agradava treure’m el vel a un carreró, quan ningú passava, i després caminar nua!

Et va colpejar al mot “nua”. Va continuar mentre repetia aquesta paraula, com si la reconegués. Com si algú li hagués dit; jo li havia dit. (...)

Quan, adolescent, jo vaig trobar aquest home, caminava “nua”! Anava a l’institut i a la universitat, però com caminar així al costat de l’home estimat? Cap tradició em feia de far.

Hi vaig caure molt més tard: “Els homes, estan alguna vegada nus? Mai! Pors de la tribu, angoixes que les mares frustrades us transmeten, obsessions d’un enllà no formulat, tot vosaltres és corda, brides i jou!... Mostra’m un home vertaderament nu sobre aquesta terra, aleshores et deixaré per aquest home!”

Vaig fer millor, el vaig deixar per mi mateixa.

Pàgina 126

Derra: en llengua àrab, la nova esposa, rival d’una primera dona del mateix home, que s’anomena amb aquest mot, que significa “ferida”: la que fa sofrir, la que obre la carn, o la que sofreix, és el mateix! (...)

El Llibre imposa al polígam repartir equitativament el seu temps d’amor nocturn. Cada esposa té dret a un nom de nits conjugals igual al de les altres coesposes. Ridícul consol!... (...)

A la nostra riba, un home té dret a quatre dones simultàniament, o el que és el mateix, a quatre... ferides.

Pàgines 170, 171

L'home que surt, que va i ve, que entra per donar ordres, per exigir la taula parada, l'home, tots els homes, cal alimentar-los amb les nostres mans plenes (...), cada nit, cedir-los el nostre cos de sobte pesat, que aspira al moment on se'l deixarà en pau. (...)

Alimentar els fills de dia, alimentar el marit de nit, i que ells puguin beure tots la llum de l'ample dia! (...)

El marit prendrà una coesposa; sentir-se finalment alliberada, percebre's autònoma, reina! (...)

La vida, als quaranta o seixanta anys, pot començar. (...) [A l'harem, la vella pot per fi] Decidir sobre el regne de les dones.

Pàgines 198-204

L'*hammam*, com un jardí immutable. (...) Cada nit, els banys es converteixen en un harem invertit, permeable, (...) aquesta presó líquida es converteix en un lloc de renaixença nocturna. (...)

Dues dones —o tres, o quatre— que tenen en comú el mateix home (...), si es troben, no poden fer-ho més que en la nuesa. Almenys la nuesa del cos, esperant la veritat de la veu; i del cor. (...)

L'*hammam*, l'única treva de l'harem... El bany turc secret per les segrestades (com en altres temps el cant d'orgue per a les monges forçades) un consol a aquest reclusió. Dissoldre el tuf de la d'enclaustrament gràcies a aquest succedani del ventre matern... (...)

—Agafa aquesta clau que tinc aquí! Agafa-la! repetia jo.

Agafes l'objecte sense comprendre. T'abraço.

—Touma no et deixa sortir, excepte per prendre aquests banys. Que et quedis amb el nen que dus al ventre o que el rebutgis, ets tu qui ho decideix! Surt, consulta un metge, una amiga, qui vulguis. Surt només per sortir!

Pàgines 210, 211

Cadascuna al seu torn, sobre l'escena del món que ens és negada, a l'espai que ens és prohibit, a la llum que ens és presa, cadascuna al seu torn, tu i jo, fantasmes i reflexos per a l'altra, nosaltres ens convertim en la sultana i la seva seguidora, la seguidora i la seva sultana! Els homes ja no existeixen. (...)

De què val dir-me allò que ja sé: que el fetus es perdrà perquè ja és mort al teu cor; que tu viuràs, lleugera, la cadena deslligada.

1.3. *Vaste est la prison*

Pàgines 14, 15

—Sí, “l’enemic”, murmurà ella. No saps com, a la nostra ciutat, les dones parlen entre elles? (El meu silenci es mantingué, carregat d’interrogants.) L’enemic, no ho entens? Així s’ha referit al seu marit!

—El seu marit, l’enemic? Però ella no sembla tan infeliç!

La meva interlocutora, de cop, es va sorprendre de la meva innocència:

—El seu marit, però com podria ser qualsevol altre marit!... L’“enemic” és una manera de parlar! Et repeteixo: les dones parlen així entre elles des de fa molt de temps... Sense que ells ho sàpiguen! Jo també, és clar. (...)

Aquest mot no d’odi, sinó més aviat de desesperança congelada des de feia molt de temps entre els sexes, aquest mot va instal·lar en mi, al seu pas, una pulsio perillosa de desaparèixer...

Pàgina 35

Em vaig sorprendre vivint, com si fos la primera vegada, i amb una frescor inesperada, la meva infantesa!

Ni tan sols m’adonava de la diferència d’edat (gairebé deu anys), que hauria hagut d’impedir-me mantenir el meu fantasma: aquest home i jo no podíem haver estat nens al mateix temps! Només en el present ens havíem trobat! Poc importava: tot amor no és retorn al regne primer? Aquest Edèn, que jo no havia pogut conèixer abans (les prohibicions de la meva educació musulmana havien aconseguit un doble èxit), el descobria en aquests jocs, al llarg de l’hivern.

Pàgines 47, 48

Contenta d’estar sola, i lliure, en aquest ciutat repleta de llum. (...)

Als trenta set anys, n’aparentava sens dubte menys de trenta: malucs estrets, cabells tallats com un noieta, cul pla, tan orgullosa aquell dia de la meva silueta andrògina. (...)

Si hagués jugat amb el germà o amb un cosí fa temps, una sola vegada, als camins o al bosc, potser aquesta nostàlgia de la infantesa no m’arribaria així, fent-me inclinar cap a aquest home!

Pàgines 83-85

“Si ell em toca, si m’acaricia, fins i tot si em faig la morta, el nom de l’Amat sorgirà, es formarà, malgrat la meva voluntat, sobre els meus llavis!” (...)

Ah, si els fills no estiguessin allà. (...) Ah, si estigués sola amb aquest home que m’espera, que em creu la “seva” dona, la seva amant, qui... Una ràbia m’inunda: trencar-ho tot, estripar-ho tot, aquí dins aquesta casa. (...)

—Tot i els somnífers que he pres, em beuré aquest whisky de l’aeroport fins al cul de l’ampolla... Jo beuré, però tu parlaràs!

—Parlaré, dic suaument, amb un somriure d’alleujament. Només demano això! (...)

S’acaba tot el whisky. Es posa de peu. Colpeja. (...)

Insulta primer. Després colpeja. Protegir el meus ulls. Perquè la seva bogeria pren un gir estrany: volia cegar-me.

“Dona adúltera”, brama, l’ampolla de whisky trencada en dos a la mà. (...) Jo l’escoltava com l’eco d’una presó on ell estava, on es debatia, on intentava mantenir-me. (...) L’escoltava i gairebé hagués respost amb un riure, no de boja ni de penedida, sinó de dona alleugerida, esforçant-se per alliberar-se:

—Dona adúltera, repetia ell, en un altre lloc fora d’aquesta ciutat de perdició, mereixeries ser lapidada!

Pàgines 99, 100

Després... L’impossible, no m’explico encara la raó! Efectivament, dos o tres setmanes després d’aquesta ruptura, jo vaig acceptar, sí, jo vaig acceptar reprendre la meva vida d’esposa. (...)

Sí, vaig tornar a la presó.

Pàgina 107

En la darrera escena, el marit reprenia el rol que, des de feia generacions, la memòria de la ciutat li assignava. (...) “El meu enemic”, vaig sospirar, perquè enemic de l’Amat. (...)

—Entre el marit i jo, d’ara endavant, posar-hi una porta! Per sempre.

Pàgines 113, 114

Em vaig tornar a casar.

Als carrers d'un París retrobat, passejava la meva segona joventut. (...) Vaig tornar a escriure, a la recerca de quina ombra, o llançant-me a quin abisme? (...) Prop dels quaranta anys, tornava a tenir-ne vint. (...) Després, la compenetració es va esquinçar. (...)

—Ja no ets benvingut a la meva habitació!

Però alhora em deia amb vehemència, només per a mi: “Tu que tant estimes compartir, tu que tant anheles descobrir, riure, dormir i morir en parella, és que per contra no portaràs amb tu la teva pròpia presó?” (...)

“El seu últim petó. Això és de veritat un adéu!”

Em vaig tornar a dormir prou ràpid. Poc temps després, ell va marxar de casa. Ja havia marxat gairebé, tendrament, en el moment d'aquell petó nocturn, que ell creia amagat.

Pàgines 170-172

Poc abans dels anys vint del nostre segle, la meva mare va nàixer allà, enmig d'aquelles famílies que guarden encara, amb una vanitat innocent, les claus d'elles seves cases perdudes a Còrdova i Granada. De quin llegat era ella hereva i què em va transmetre d'aquesta memòria ja ensorrada? (...)

D'adolescent, havia transcrit la poesia de les seves *noubas* andaluses. (...) La meva mare, d'alfabetització àrab però que havia adoptat oralment el francès, sabia que ja no podia escriure amb tanta seguretat la llengua de la seva saviesa: ella que ja no es cobria amb un vel ni la cara ni el cos, que havia recorregut França d'una punta a l'altra per visitar les seves presons, la meva mare, portadora d'una herència ancestral, veia de sobte com aquesta s'esborrava, amb una tristesa inefable. (...)

Escric a l'ombra de la meva mare tornada dels seus viatges en temps de guerra, jo, que continuo els meus en aquesta pau obscura feta de sorda guerra interior, de divisions internes, de desordres i de ferides de la meva terra natal. (...)

Fugitiva, sense saber-ho. Perquè, de saber-ho, callaria i la tinta de la meva escriptura s'assecaria, massa ràpid.

Pàgines 184, 185

Al vespre, sola a la cuina, decideix silenciosament i per ella mateixa (després en parlarà a la seva filla gairebé adolescent, abans de preparar el terreny per obtenir l'autorització marital), sí, ella decideix fermament, irrevocablement, que si el seu fill ha de romandre empresonat durant anys, doncs bé, que ella hi anirà, “fins i tot sola, si és necessari!”. (...)

—Aniré sola i sense vel —ara ho sé—, sola, a totes les presons on el portin!

Pàgina 208

No sé per què, davant aquesta tieta que feia memòria per mi, em vaig sentir fascinada per aquesta dona de més de seixanta anys que, evocant la seva mare morta des d'en feia quinze, es convertia no en filla emocionada ni rancorosa, sinó només en dona davant d'una altra dona, intentant reviure, en el seu lloc, les proves del seu destí de joventut.

Pàgina 230

Algèria, fantasma on els vius, creient viure per ells mateixos, continuen, malgrat la seva voluntat, passant els comptes dels morts, persistint a devorar-se els uns als altres...

Pàgines 236, 237

“És la cosina de la morta, que ha baixat de la *zaouia*, sovint improvisa així, en la “seva” llengua de muntanya!” (...)

Per fi, Malika va traduir els versos per a les dones de ciutat que només volien comprendre el seu dialecte urbanita:

“Des del primer dia de l'any

No hem tingut ni un sol dia de festa!

Gran és la presó que m'esclafa [*Vaste est la prison qui m'écrase*]

D'on em vindràs tu, alliberament?”

Pàgina 243

Ens vam mudar a l'apartament francès on he viscut fins als deu anys, excepte els estius i les vacances d'hivern i primavera. (...)

Vivint a l'apartament, ens sentíem “entre els francesos”.

—Vull dir, els francesos de França! explicava la meva mare a les seves amigues, quan tornàvem a la seva terra. Les famílies dels mestres venen totes de França. Ens saluden; fins i tot aprenc algunes paraules amb les veïnes... (“tota una aventura!” pensaven les amigues, curioses)..., però les altres, les europees, les del poble, és com aquí: elles tenen el seu món i nosaltres el nostre.

Pàgines 249, 250

Per a la meua sorpresa, m'assabento que cap dels altres nens està escolaritzat: la granja i les cabanes veïnes es troben al límit entre dues localitats. Nosaltres, per al rodatge, hem negociat amb l'assemblea comunal de Tipasa: el president és actiu, els problemes escolars s'aborden amb dinamisme (...). Els nens, fins a les noies de catorze anys (la vertadera revolució en aquesta societat rural), es beneficien d'un servei de transport escolar gratuït.

Però aquestes cases situades a deu quilòmetres de la localitat es troben en un espai on cap dels serveis col·lectius està garantit. Conseqüència concreta: aquesta vídua amb recursos irrisoris no pot pagar el preu per dia i per nen del transport escolar. A altres llocs, com constataré més endavant, el sacrifici d'aquesta inversió es consenteix només en el cas dels nois.

Pàgines 256, 257

La por dels altres no era comparable a la de la meua mare, que, per força de les circumstàncies, havia de mantenir converses en una llengua que encara no li era familiar, per tal de mantenir "el seu rang".

Els avions alemanys bombardejaven sobre la muntanya propera un punt estratègic de l'armada francesa, i la meua mare aprofitava per fer els primers passos en la llengua dels Altres. (...)

La meua mare, tan astuta, podria no haver-ho semblat davant les altres dones? (...)

"Ells" tenien d'ella, il·luminada als meus ulls per totes les seves gràcies (el seu refinament, el seu lleuger orgull, la seva seguretat), una altra imatge?

Pàgines 266, 267

Jo esperava a la classe del meu pare, asseguda a l'última fila, fins que ell acabava la lliçó. (...) Fins i tot jo, asseguda al fons, participava de l'encongiment general davant del mestre, l'amo; l'amo en tots els sentits de la dominació. (...)

Naturalment, mai vaig parlar amb ells [els alumnes del meu pare]. Ni la més mínima paraula: són nois. Fins i tot de tan petita, sentia la prohibició. (...) Jo dec correspondre a la imatge privilegiada de "la filla del mestre". Les seves germanes no van, evidentment, a l'escola francesa.

Pàgines 278, 279

"Ella surt, llegeix, va així a les ciutats, nua, el seu pare, estrany, li permet... Camina així a casa dels altres, allà, pel món enemic, el món lliure, però lluny, tan lluny! Ella navega allà, pobres els seus pares quan s'adonin que no tornarà mai!... (...) Ella encara no ho entén, no ho entendrà mai perquè ella no serà mai de casa nostra, de les nostres presons,

ells s'estalviarà l'enclaustrament i, al mateix temps, renunciarà al nostre escalfor, a la nostra companyia. (...) Ella balla, per nosaltres, és cert; davant de nosaltres, efectivament, ella afirma la seva joia de viure; que estrany, d'on ve, d'on surt, ella, l'estrangera!”

Pàgines 290, 291

—M'has fet penedir-me de no saber llegir en francès!... Si ara aprenc a parlar-lo, bé: però és llegir el que m'agradaria! Així una mai no està sola, crec jo... (...)

—L'ésser humà no està mai sol: sempre està sota la mirada de Déu!

—Cert, sospira melancòlicament la meva mare.

Pàgina 296

Aleshores somric, aleshores retrobo l'esperança: per al proper segle, per a la propera dècada. Quan, de tots els harems, de totes les dones, els ulls que han estat massa en la foscor, en l'ombra dels murs, s'envolaran cap a l'atzur, desitjant fondre's en la llum reconquerida.

Pàgina 300

La càmera es posa en qüestió per fer sentir això: el procés constant de la realitat contra la ficció, de la realitat cada cop més present contra la ficció. (...)

“No, no siguis un somni, conquereix, almenys tu, aquesta llibertat de moviment, de pregunta, de mirades que nosaltres posarem en tu, jo la primera! Traça un camí al nostre davant; jo et miro, jo et sostinc, jo tanco la finestra, aparentment jo et deixo en la teva història individual, però de fet tu vius per totes nosaltres: mirant-te, sense deixar-te, totes nosaltres, al camí, als senders, a la vora dels fossats, a les estances i darrere una porta entreoberta, et manifestem la nostra solidaritat. Gràcies a tu, no estem condemnades!”

Així, la ficció, a l'interior del documental, conserva un símbol d'esperança.

Pàgina 306

La meva mare va venir a buscar-me un matí. Va arribar sola, en cotxe, fins a mi: havia après a conduir des de la independència i li agradava ser el meu xofer. (...)

—Què faràs ara amb la teva vida, amb els fills, amb... (...)

—No sé res, vaig dir penosament, més que no em faré enrere! A cap preu! Ni que em treguin els fills! Els fills es fan grans.

La meva mare, al volant, va replicar ferma:

—Què faràs... per defensar els teus drets? (...) Hi ha lleis a aquest país. Defensa't! (...)

La meva mare no podia estar de sorprendre's: descobria que la seva filla gran, que ella creia armada amb totes les armadures, estava paralitzada per un pudor tradicionalíssim, la por de treure allò íntim a la llum, i preferia deslligar-se, sí, però en penombra, confosa. (...)

Ella em guiava, la mare. Ella em dirigia al món exterior, a la jungla de la ciutat, als *maquis* de les noves lleis.

Pàgina 309

Sororitat serà l'ull amagat, però infinitament obert, que espera sota el flux silenciós de l'amistat?

Sororitat no és porositat ni, encara amb més raó, foscor entre les dues, no. Només la divisió de l'emoció en trossets, la seva vacil·lació compartida. (...) El sol després de la pluja.

Pàgina 313

Vaig tenir una adolescència blanca. (...) Quan més tard, prou després del meu matrimoni, el ginecòleg em va explicar que el bacil de Koch, herència d'aquesta terra, ataca les noies i les converteix en esposes estèrils, vaig rebre el veredict amb alegria: seria doncs meravellosament estèril, disponible per tenir fills de cor, doblement de cor, i mai de sang!

Així, em vaig sentir alleugerida per aquesta condició que em permetia concebre'm encara durant més temps com andrògina. Una gràcia.

Pàgines 314-317

Un cop Isma i el seu marit van prendre la decisió d'adoptar un fill, van haver de sotmetre's a les limitacions administratives, l'autèntica prova. Per fi! Aquest matí és el moment de triar. (...)

Triar una bebè com es tria una mascota. (...)

Trenta, quaranta nens d'entre vuit dies i alguns mesos es troben en aquesta sala. Després algú li dirà que aquestes són les xifres habituals de nens abandonats i recollits a una sola *wilaya* [regió administrativa] durant les darreres setmanes.

La meva filla, als vint anys, viu a Alger. (...) Primers dies d'octubre de 1988. Ella sola a l'apartament d'una amiga. A la ciutat, joves, nens, es manifesten, desfilen, destrueixen. La policia es retira. L'exèrcit a la ciutat. Els tancs, la nit. La insurrecció. La sang als carrers... (...)

Dues o tres setmanes després, la meva filla torna a classe. Passen tres anys. Poc abans de l'aniversari d'aquell octubre, em telefona:

—M'han proposat un canvi per marxar a...

I em dóna el nom de la ciutat: la del seu pare, on les dones anomenen el marit "enemic". Com s'enamorarà algun dia la meva filla, envoltada d'"enemics"?

Em sobresalto.

—Rebutja-ho, li aconsello, i agafes el proper avió, t'ho suplico. Torna! (...)

Acabava de comprendre que estava mantenint, per mitjà de la meva filla, una tradició que es remuntava a l'àvia (que havia descés de la *zaouia* cap a la ciutat), passant per la mare (donant l'esquena a la tradició antiga, oberta instintivament a la novetat): estava fent de la meva filla, llesta per ancorar-se a la terra del seu pare, una nova fugitiva.

Transmissores, ella i jo, de quin missatge furtiu, de quin desig silencios?

—Desig de llibertat, diríeu, naturalment.

—Oh, no, respodria jo. La llibertat és una paraula massa gran. Siguem més modestes i desitgem no més que una respiració a l'aire lliure.

Annex 2. Montserrat Roig

2.1. Ramona, adéu

Pàgines 36-39

[Mundeteta Ventura, mare]

A la mamà, al començament, no li va agradar que em casés amb en Joan, deia que era un pelat i un poca-solta i que no havia llegit mai un llibre. (...) En Joan em diu sempre que jo sóc una bleda i una beneita i que sort en tinc d'ell, que m'acomboia per la vida. En Joan és molt llest. (...) En Joan volia una nena. Jo no vull una nena, vull que sigui un nen. Les nenes, totes, som unes bledes. La Kati i la mamà no, és clar. (...) En Joan sempre ha dit que la meua mare és una orgullosa i que fa per no necessitar res de ningú. (...) A mi em sembla que la Kati és molt llesta i que no necessita els homes. La Kati diu que la guerra li ha desvetllat el cervell, que s'ha adonat que les dones serveixen per alguna cosa, i que no sols han de fer bonic. En Joan diu que la Kati viu amargada perquè no s'ha casat i que no s'ha casat perquè cap home no la vol, que és massa lliure i això, als homes, no els agrada.

Pàgina 67

[Mundeteta Claret, néta]

Abans de conèixer en Jordi es consumia per acabar amb la seva virginitat. Era una nosa que l'enutjava. Al pati de la universitat se'n parlava tot el sant dia —i això que encara ningú no vivia sota la influència del maig francès— a les qui ho havien aconseguit, els agradava proclamar als quatre vents la seva superioritat.

Pàgina 70

[Mundeteta Ventura, mare]

Li agradaven llargues, a la Mundeteta, unes ungles transparents i corbes, unes ungles que s'insinuaven, que acariciaven l'espatlla d'un actor de cinema, d'un Rodolfo, d'un Roman, d'un Conrad. (...) La Mundeteta Ventura va obrir per segona vegada el darrer número de "La Dona Catalana". Aquest any el cabell es durà més llarg i notem la tendència, sobretot entre les jovenetes, dels bucles al darrera / A la Cultura de la Dona havia notat molt de bullit, d'enrenou, les professores corrien excitades d'un costat a l'altre i totes remugaven en veu baixa amb un xiu-xiu incòmode i una remor insòlita. La Mundeteta Ventura va pensar que la seva mare hauria escoltat la ràdio, no es perdia cap notícia, ella me'n dirà alguna cosa.

Pàgines 73-79

[Mundeteta Jover, àvia]

No sé per què em caso. (...) Una dona necessita un home al seu costat, per por de trobar-te sola, de ser la riota de la gent. (...) La mamà i jo no ens entenem. Entestada a convertir-me en una senyoreta, m'ha privat tota la vida de llegir, que és l'única cosa que m'agrada una mica. (...)

No vull renunciar a res, a la vida. I seré molt feliç, al costat d'en Francisco. (...) Quan em besa, veig com s'allunya la imatge del meu pare, que sempre m'ha estimat més que la meva mare.

Pàgines 80, 81

[Mundeteta Claret, néta]

Per què el rostre del pare? Era el que agafava més relleu, cada vegada que la Mundeteta aprenia a estimar. (...) Era l'home fort de la família, proveït d'una envejable voluntat, que menyspreava els sentimentalismes i la infelicitat de la seva dona. (...)

Em trobo sol, nena. La veu d'en Joan Claret era rogallosa per l'alcohol i mai més no li parlà d'aquella manera. Tornà a ser l'home potent, inflexible, distanciat en una família formada gairebé per dones. (...) Tots els amants se li assemblaven.

Pàgines 93, 94

El cendrer quedava un pèl lluny i la Mundeteta llençava la cendra a terra. La mamà, com que tu no has de netejar. Les minyones, ja se sap, no se'n preocupen i tot el dia m'escarrasso perquè la casa quedi neta, amb decència. Ara ho has dit: amb decència. Però l'àvia, que no és tan bleada, diu que les dones decents ho són perquè no poden ser altra cosa. (...)

El pare, que beneeix la taula però que no ha anat cap diumenge a missa.

Pàgina 107

[Mundeteta Ventura, mare]

Avui no hauria d'escoltar els consells matrimonials de la seva mare, la Patrícia o la tieta Sixta. La Kati no li donava consells de casament, però s'entretenia a fer-li patir per la seva lletjor. (...) Si no tens una mica de vanitat, de coqueteria, et faràs vella i estúpida com una solterona. (...)

Els homes, els homes. Per a la Patrícia o la tieta Sixta, els amors apassionats no porten més que desgràcies, maldecaps. (...) Recitaven passatges sencers de *La perfecta casada*, el recuerdo para la novia, la atención para la esposa. (...) Va pensar que les tres dones, llevat de la Kati, havien admès massa d'hora l'amor. Calia esperar-lo amb paciència, amb

cautela. Ella ho faria millor. (...) Recolzaria el seu cap damunt el pit de l'estimat, com la Jeannette Mc Donald ho feia damunt el pit d'en Maurice Chevalier, o la Janet Gaynor, la dolça Janet Gaynor, que buscava la protecció d'en George O'Brien.

Pàgines 110, 111

[Mundeta Jover, àvia]

El doctor Moragas em va dir que no tenia ni influença ni febre groga. Em va dir que el que em passava és que havia perdut un fill. Després em va renyar, perquè una dona no fa ximpleries a la muntanya. (...) M'havia agafat una tristesa molt gran, perquè jo em creia que les criatures naixien pel melic i resulta que també surten per baix. (...) I jo he promès que ningú no em veurà plorar mai més.

Pàgines 130, 131

[Mundeta Claret, néta]

—Jo sóc la meuca de la Universitat.

La Mundeta observà les faccions de l'Anna mentre li servia el whisky. (...) Sempre havia fet el que havia volgut, pel que es veia, i a la universitat, com a qualsevol lloc, aquesta llibertat es pagava molt cara. (...) La Mundeta la defensava de les crítiques alienes, no sabia si per esnobisme o per compassió; o potser perquè s'havia adonat de l'imperceptible vel de tristesa, boirós i fatigat dels seus ulls.

Pàgines 131, 132

Quina una, l'àvia! No l'havia entesa mai: si es tractava d'una dona cínica i comediant o, si per contra, era una dona que, de la sensibilitat, n'havia fet un art. Amb l'altivesa de senyora de l'Eixample i respectada —molt més que la mamà— al barri, censurava, amb el menyspreu dels aristòcrates que conserven l'honor per damunt de tot, les vulgaritats del seu pare. (...)

Però hi havia un aspecte en el caràcter de la seva mare que la Mundeta no acabava d'entendre del tot. Per què una dona eclipsada i temorenca reviscolava quan es parlava de la guerra? (...) D'una història més aviat adotzenada i mil voltes repetible, la mare de la Mundeta n'havia fet una extraordinària aventura.

Pàgines 137-144

[Mundeta Ventura, mare]

Es deia Ignasi i els seus ulls cremaven. (...)

—Vostè s’ha enamorat alguna vegada?

—No —diu la Mundeta.

—Si sabés què significa...

—Què?

—Com una sensació estranya a l’estómac. (...) És com si tinguessis el futur del món a les mans. És com la revolució...

—La revolució?

—Això: com el deure més dur, més dramàtic, que pateix l’home en passar pel món. També ens hi juguem moltes coses. (...) L’experiència està renyida amb la revolució, i això també passa amb l’amor.

Pàgines 147, 148

[Mundeta Claret, néta]

Era absoluta en els seus judicis. Les llargues i intenses converses amb en Jordi no l’havien ajudada gens a relativitzar la Història. (...)

Per a ella, l’enemic més real era el seu pare. Perquè representava la possessió, el triomf, la contínua necessitat de vèncer sobre els febles, de sentir-se poderós.

Pàgina 151

[Mundeta Jover, àvia]

I sense el fill que no ens ve. (...) En Francisco i jo gairebé no ens mirem quan som al llit. M’acaricia a les fosques, per res del món no hi voldria llum. Les meves mans tremolen i suen molt. Se m’arrapa com una llagosta i sento, a cau d’orella, el seu esbufec. El seu alè desprèn les olors de l’estómac. Jo me n’aparto i en Francisco s’atura. Ja no en sento el bleix. En Francisco, aleshores, fa mitja volta i s’adorm.

Pàgines 163-165

[Mundeta Claret, néta]

A la Carretera de Sarrià, va dir. (...) Cal passar per totes les experiències, aquesta és tan bona com qualsevol. Si l’Anna era una meuca, per què no ella. (...) Hauré de passar el tràngol d’un *meublé*. Però demà deixaré bocabadat en Nito: veurà de què sóc capaç. M’admiraran i pensaran que sóc una dona emancipada. I que no els necessito per res.

Pàgines 171, 172

Has de conèixer el país, les mosses de casa bona sou unes ignorants. Només preocupades pels vostres problemes sentimentals, irracionals. (...) No és culpa vostra, us ho han donat tot fet. (...) I després de renyar-la i de riure's llargament d'ella, com feia tan sovint, anaven a un prat i s'estiraven. Llavors [en Jordi] se la mirava amb aquella insistència que la desficiava: m'agrada molt, Mundeta, molt.

Pàgines, 167-173; 179-182

[Mundeta Jover, àvia]

Al balcó de la dispensa veig cada dia un jove de figura esvelta. (...) Diuen que estimar és morir. Necessito morir d'amor. Avui l'estudiant m'ha resseguit el cos mentre jo regava les plantes del balcó. (...) Déu és amor. (...) Tinc por de desaparèixer, d'anar a l'infern. (...) De tota manera, em sembla que Déu és bo. I em perdonarà.

Crec que no peco, no peco. Déu només espera de nosaltres sofriments, deia el confessor de Jesús de Gràcia. I jo ara sofreixo. (...) He llegit per cinquena vegada la carta d'en Víctor (...), escrit[a] en la llengua que mossèn Cinto m'ha ensenyat a descobrir i a estimar. (...) En Víctor també representa el meu Amor Ideal.

Pàgines 175-178

[Mundeta Ventura, mare]

[L'Ignasi i jo] No ho direm a ningú, que ens estimem. (...)

I ell vinga a riure i li preguntava, però què feu, les dones; doncs, mira, deia ella, juguem al bridge, anem a esperar els homes a l'estació, ens passem els models de ganxet, anem a fer visita, us retalleu les unes a les altres, oi, li preguntava ell. Però l'Ignasi també es reia del homes, que regaven els jardins, que es trobaven, per anar al Casino de Sant Cugat, tot el dia enderiats amb els fabulosos campionats de golf-miniatura, que prenen l'aperitiu a la Floresta, o que feien una escapadeta de tant en tant a Barcelona. (...)

Si no ens veiem més, et desitjo que no et converteixis en cap d'aquestes dones que van a esperar els marits a l'estació...

Pàgines 189-191

[Mundeta Claret, néta]

Quan la Mundeta va créixer s'adonà que la seva mare era un animalet indefens i trencadís. Només el record de la guerra la transfigurava. Alguna vegada havia pensat quina mena de dona hauria estat la seva mare si la guerra hagués tingut un altre final. (...) Per a la mare de la Mundeta només hi havia una persona decent en tot aquell eixam de badocs, la Kati.

I la Kati es va suïcidar l'any trenta-nou. (...) Era un enigma, la seva mare. S'abeurava en aquests versos i feia de la guerra un miratge. Però vivia d'habitud aclaparada per la presència del marit.

Pàgines 206, 207

—Me n'he d'anar de casa. (...)

Els ulls de l'àvia, els ulls tendres de l'àvia.

—...tu no has viscut la meva època, allò sí que era terrible. Tot el dia amb la mamà, fent comèdia. Nosaltres, les dones, a callar. Però ara! Si feu el que voleu! —exclamà la vella.

Pàgina 214

[Mundeteta Jover, àvia]

Fou aleshores quan vaig somiar el monstre que no m'ha deixat en tres dies. (...) Ulls d'ombra, ulls sortits, al costat dels narius, esgratinyats i sangonosos. I les imatges dels meus morts, els papàs, el iaio, em cridaven que era una adúltera.

Pàgines 217-219

Ahir en Francisco em va demanar per tornar a dormir junts. (...) Des que hem tingut la nena em deixa més tranquil·la. (...) No vaig voler celebrar el meu aniversari. Trenta-cinc anys!, i li vaig dir que era millor que cadascú tingués la seva cambra. (...)

La nena és lletja i trista. (...) No serà feliç. (...) Si haguéssim tingut un nen...

Un home és lliure, pot triar el seu camí. Una dona ni hi té res a fer, al món. (...)

Penso que sóc massa gran per tenir una filla. (...) No sé si me l'estimo, la nena. (...) Els fills són com un mirall. En ells veus la teva fi. La seva presència te n'adverteix contínuament. I la meva infància, feliç i tranquil·la, s'allunya dins el record i es converteix en la cara desgraciada de la nova Mundeteta.

Pàgines 240-245

[Mundeteta Ventura, mare]

Em va preguntar que quan m'havia casat, si havia estat així que vaig plegar de les Salesianes o després, i jo li vaig dir que no, que abans havia passat per la Cultura de la Dona. (...) Li vaig contestar que apreníem molt poca cosa, allò que se'n diu el justet, per anar tirant. (...) Fèiem el paper de senyoretetes de casa bona, sense rendes però amb aspiracions. Que volíem resoldre la nostra vida amb casament d'una certa dignitat i ens

esgarrifava quedar-nos per vestir sants. (...) Li vaig dir que jo no havia estat mai una dona espavilada i que sort en tenia de la mamà, que la mamà era una dona forta i que em semblava que no havia plorat mai, ni quan es va morir el meu pare. I ell em va preguntar que què en pensàvem, dels anarquistes, (...) i li vaig dir que la meva mare sempre havia sentit una secreta simpatia per vostès, perquè creu que en realitat són uns romàntics i uns idealistes i diu que no és dolent això de voler canviar una mica el món, que només li feia ràbia tot el que passava amb la religió. (...)

Hi havia coses d'en Joan que a la mamà no li acabaven d'agradar, (...) que en Joan deia que allò dels llibres eren qüestions de gent gandula i passada de moda, i que la mamà deia que el matrimoni no va bé si no hi ha llibres pel mig, que és necessari que hi hagi intercanvi espiritual entre l'home i la dona, somiar junts, estimar-se davant del món i no d'esquena al món. (...)

Podia ser que mai més no tornés a veure en Joan. (...) Que visqués tota la vida sense saber què havia estat d'en Joan. I jo, amb un fill seu a dintre. (...) La imatge d'en Joan es desfigurava, s'esborrava entre les clarors del dia. No tenia por.

2.2. El temps de les cireres

Pàgina 47

La Natàlia, que havia oblidat moltes coses durant els dotze anys d'absència, no havia pogut esborrar de la seva memòria el somriure mofeta d'en Lluís quan la va haver de portar a correuita dins del seu cotxe a la clínica. La Natàlia era a frec d'agafar una septicèmia, si vols cardar, fes-ho, però pensa les coses abans i us el cervell, li havia dit aleshores mentre ella es recargolava de dolors al baix ventre.

Pàgines 55, 56

Mr. Philip Hill li havia donat tant, més que ningú en aquest món: li havia ensenyat una professió, la fotografia, li havia donat les eines per a guanyar-se la vida. (...) Ara, la Natàlia sabia que podia ser de debò independent, i triar els objectes i l'entorn de la seva vida. Si no, es deia, què havia de fer amb els meus trenta-sis anys? O puta o casar-me.

Pàgina 59

En Lluís [germà de la Natàlia, casat amb la Sílvia Claret des de feia divuit anys] havia estat a Londres d'amagat durant un cap de setmana per trobar-se amb una americana que havia conegut a Barcelona, al museu Picasso. Però, d'aquest viatge, ni la Natàlia ni la Sílvia, no en sabien res.

Pàgines 62, 63

La [tiet] Patrícia va començar a fer exposició del present familiar. L'Encara [la minyona] se'ns casa, qui ho havia de dir (...), amb cinquanta-dos anys! (...) Es casa amb un adroguer, continuà la Patrícia, de Santa Coloma. Un vidu sense fills que té pis i tot. (...) L'Encarna volgué precisar, el vaig conèixer a casa de la meva germana Rosalia, que va posar un bar molt a prop de l'adrogueria d'en Jaume perquè l'home li va quedar beneit. Va caure de la bastida.

Pàgines 70-76

El dia que va veure per primera vegada la pintora Harmonia, la Natàlia va començar a entendre que hi havia dones que no es planyien, com la Patrícia, ni s'amagaven dels altres, com la Judit. (...) Vestia com li venia de gust. (...) Vivia sola, encara que se sabia, deien, que tenia un amant. (...) Males llengües afirmaven que era lesbiana i que reprimia els impulsos “desviats” a través del canal de l'educació a les adolescents. Era atea i no ho dissimulava. Això, i el fet que era una dona que cridava a les reunions —si no, no la sentien— era la cosa que menys li perdonaven els pintors establerts. (...) Se sentien units pel sexe i per la por a una dona que inquietava perquè feia una cosa anormal: deia el que pensava.

Segons ella, la majoria de dones són unes fleumes que no s'han preocupat mai de tenir vida pròpia. “Si la dona és discriminada”, deia sovint, “és culpa d'ella”. (...) No és una dona, és un home, deien sovint els homes.

Pàgines 82, 83

La Sílvia hauria volgut ser com el seu pare, que sempre feia el que li plaïa, que jugava bé al tennis i que era tan decidit. En Joan Claret havia sortit del no-res i ara tenia diners, molts diners. És un home poderós, explicava la Sílvia a les seves amigues. El que més m'agrada de tu és el teu pare, li deia en Lluís. (...) La Sílvia s'enamorà d'en Lluís perquè era tan home com el seu pare, decidit i geniüt com ell, i, a més, perquè feia la mateixa baixada de parpelles que en Clark Gable a *Lo que el viento de llevó*. (...) [En Lluís] la mirava com una nena. (...) “Les dones sou unes bledes, no serviu per a res”. Però ho deia d'una manera, tot abaixant les parpelles, que en quedà enamorada.

Pàgina 95

Encara que [en Lluís] freqüentava els bars de la carretera de Sarrià, li agradaven més els cotxes que les dones. En tenia dues o tres alhora, així no faré cap bestiesa, es deia. Si alguna de les amants s'engelosia de les altres, la deixava. “No vull embolics, jo”.

Pàgina 97

[La Sílvia] obrí el *Garbo* i el fullejà de pressa. (...) La Maria Schneider s'ha tornat boja per una amiga seva i havia plantat el director d'una pel·lícula, a Roma, ben bé al mig d'un rodatge, la Sílvia pensava, no sé perquè no diuen clar que és lesbiana, aquesta noia és bruta, però no bruta de no rentar-se, és bruta d'una altra manera, no sé com dir-ho...

Pàgines 120-122

El poeta es deia Esteve Miràngels, de família arruïnada per la fil·loxera, empordanès per part de mare i entrampat pel joc. L'Esteve preguntà a l'Horaci, qui és la noia més rica de Gualba? (...) La Patrícia Miralpeix. (...)

...es casaren, i les bodes foren fastuoses. (...) A la nit, ella es posà la camisa de l'àvia i de la besàvia, i també de la mare. (...) L'Esteve, primer, es va quedar perplex, després s'enfurismà i per fi es clavà a riure. (...) Mentre reia, l'Esteve li esquinçava la camisa, li premia les espatlles i la llançava damunt del llit. Ella serrava les cames i s'arrapava amb les seves mans, tan blanques i tan belles, als llençols brodats a mà. Però ell ja era al damunt, amb el colze li estrenyia la gola i amb el genoll, clavat al pubis, feia per obrir-li les cames. (...)

Com és natural, el sogre i el gendre no s'entenien. (...) Amb la caiguda d'en Primo de Rivera, l'Esteve era catalanista i el pare de la Patrícia no ho era.

Pàgines 135-142

En Gonçal Rodés també era poeta, com l'Esteve. (...) En Gonçal era delicat amb la Patrícia i tots dos havien deixat morir les hores a la galeria, embolcallats per les ombres de la nit, mentre esperaven l'Esteve. (...) En Gonçal era un home diferent, delicat com un núvol. La Patrícia pensava, no és un home com el meu pare, no és un home com l'Esteve. (...) La Patrícia veia que l'Esteve només sabia ésser amable amb en Gonçal. (...)

Un dia, en Gonçal la besà i després esguardaren les seves ombres dins l'aigua. (...)

Però un dia, sense saber ni com va ni com ve, va venir la guerra i en Gonçal digué que se n'hi anava voluntari. (...) L'Esteve es convertí en un feix de nervis i només es va calmar una mica quan, al cap de tres anys, conegué la Dorita. (...)

Abans de la pel·lícula feien un documental sobre Alemanya. Sortien els *Superhombres* (...) [i els] *Infrahombres*. (...) Quina pena, va fer la Patrícia. Són dolents, tenen la mirada fosca, va dir la Sixta. “La mateixa mirada que en Gonçal”, va pensar la Patrícia. (...)

S'estranyà que a la galeria no hi fossin, ni tampoc al menjador (...). No gosava cridar — encara li feia basarda que l'Esteve no la renyés—, (...) i obrí, plena d'inquietud, el

dormitori. Respiraven, en Gonçal i l'Esteve, com "el bressoleig de les fulles de llimoner", sota el cobrellit del setí estampat amb unes enormes flors blaves.

Pàgines 174, 175

Van enviar l'Emilio a la presó. Durant un mes, la Natàlia hi anava dia per altre i deixava un paquet a la finestra per la galeria quarta, la dels polítics. (...) La Natàlia no podia fer més, però se sentia superior a les gitanes que s'esbravaven cridant i discutint. *Tú, ¿a quién tienes ahí? Al novio*, contestava, *però es por política*.

Pàgines 176, 177

La Natàlia no havia estat al barri xino de nit fins que no va conèixer l'Emilio. (...) Creus que això s'acabarà algun dia?, repetí. L'Emilio no contestà. A cau d'orella, li xiulà una cançó. (...) És d'un poeta de la Commune francesa. J. B. Clément, es deia. Aquest poeta volia que arribés el temps de les cireres. (...) El poble lluitava contra un règim d'opressió ferotge. Ell sabia que després del combat hi hauria una terrible repressió, (...) i cantava el temps de les cireres, la primavera de la felicitat.

Pàgines 191-195

No, ho sento molt, va dir el ginecòleg, jo no hi puc fer res. Però sabrà algun mètode, coneixerà algú... Mira, els dos que coneixia són a la presó, ara. El metge esguardà la Natàlia, el millor que pots fer és tenir la criatura. (...) La Natàlia olorà la colònia del metge, "la mateixa que en Lluís". (...) El millor que pots fer, va dir l'amic que estudiava medecina, és anar directament a una puta.

Vosaltres, les senyoretetes decents, voleu que us ajudem, no? I, després, *si te he visto no me acuerdo*. (...)

La llevadora hi feu estirar la Natàlia i li posà una sonda, és per a dilatar, torni demà. A l'endemà, ja l'esperava un home alt i prim que anava tapat com una mòmia. (...) Per fi, el corb hi endinsà el cotó amb les seves urpes, i un altre, i un altre, tot de cotons plens de sang anaren caient per terra. Quan acabà, la Casilda l'acompanyà fins a la porta. Li donà una caixa de sulfamides. Són quatre mil pessetes, va dir. (...)

Cada vegada se sentia la febre més alta. Trucà la Sílvia, vine, vine, que em trobo molt malament, barbotejà. (...) El metge la continuava prement mentre els coàguls de sang s'escolaven cames avall, aquest bèstia s'ha deixat la meitat a dins, va fer. (...) Hem d'intervenir, la duré a la meua clínica. Diré, és clar, que ha estat un avortament natural. La Natàlia va dir a la Sílvia, recorda-ho: no avisis ningú de casa. Però la Sílvia tenia molta por i ja havia avisat en Lluís.

Pàgines 206, 207

Era filla d'un jueu francès que s'havia arrelat a Barcelona després de la guerra del Catorze. La noia, òrfena de mare, es deia Judit Fléchier. (...) El pare (...) morí de tifus i deixà la Judit amb una renda més aviat miserable. Als divuit anys, la Judit vivia completament independent, era professora de piano.

Pàgina 214

Ara li hauria de dir, li hauria de dir que no ho havia aconseguit mai. Que quan anava amb les dones del carrer o bé se'n reien o bé esdevenien maternal. No en sé, Judit, no sé si podré.

Pàgines 228, 229

En Joan Miralpeix no creia en l'amor, creia que les dones eren com bestioles. (...)

...no ho aconseguí, car en Joan creia que la dona que ell estimaria seria com l'estel de parpella de plata i que li feia pampallugues, seria alada, com la mare, una ombra d'amor. Les altres dones, totes, eren mules. Quan va conèixer la Judit, la va veure només com una ànima, com un alè d'esperit.

Pàgines 244-247

Ens fem vells, diràs, va esmenar la Natàlia. Sí, digué la Sílvia, però jo em faré vella d'una manera diferent que tu, em faré vella sense adonar-me'n, sense haver viscut. (...) Em sembla que en Lluís s'ha anat convertint en el meu pare, no sé si m'explico..., vull dir que no veig en Lluís com el meu home, sinó que el veig com el meu pare, saps què vull dir?, em sembla que m'ha de renyar d'alguna malifeta, sobretot quan fem l'amor... (...)

Hi ha certes coses que les dones no podem fer soles, sense els homes. Sobretot quan es tracta de calés. (...)

Saps què és el que em conec més? Doncs Perpinyà. Hi anem sovint, no fa gaire hi vaig estar per veure el *Tango*... (...) Saps que em vaig quedar d'una peça quan vaig veure que en Marlon Brando feia a la noia —i que tothom diu, quina marranada— el mateix que en Lluís m'ha fet a mi des que ens vam casar? A en Lluís, només li agrada fer-ho pel darrere, i jo em pensava que això passava en molts matrimonis. (...) La Sílvia tenia espurnes als ulls, per això no em quedo embarassada. Oi que hauria de tenir un amant?

Pàgines 248-257

Per la part Miralpeix, només la Natàlia i en Màrius [fill de la Sílvia i el Lluís] van assistir al casament de l'Encarna. (...)

En Jaume la cobejava des de feia deu anys i ella no es decidia. (...) Per un cantó, trobava que li calia una casa per a ella, si no, acabaria a l'asil, per l'altre, ja s'havia fet la vida ocupant-se dels altres, ja no venia d'aquí... Per fi, va decidir que escriuria a l'Elena Francis. (...)

“Estimada amiga, deu anys de relació, quan tens cinquanta anys, pesen molt en un home. (...) Apa, no us comporteu ara com a criatures, filleta. Sigues compassiva amb ell i procura casar-te com Déu mana i COM MÉS AVIAT MILLOR”.

L'olor dels pobres, sempre la mateixa, pensava la Natàlia. (...) No s'hi havia acostumat mai, era cert, a fora només havia conegut desarrelats com ella, gent perduda que fugien de ciutats enfonsades, gent que no acceptava, que no penetrava dins l'olor dels pobres, que els oloraven a través d'uns vidres desinfectats i que esgrimien teories per a salvar els fills dels pobres d'aquesta olor, olor de segles.

Pàgines 262-275

La Sílvia s'havia deixat anar, només la preocupaven dues coses: la cuina i el seu cos. Calia mantenir la casa, reducte de l'amor perdut, en una aparença notable. Només desitjo, deia, que hi hagi pau, a casa. (...)

Les dones, mentrestant, farien una sessió de *Tupperware*. La Merche, quina sort, havia aconseguit que el seu marit li deixés presentar *Tupperware* per les cases. (...)

La Merche digué a la Teresa, tinc els xiscles de les criatures dins dels timpans de les orelles. (...) Jo, de tu, els duria a la guarderia. És que en Ramon no ho vol. Diu que els nens han d'estar-se amb la mare, jo també ho crec, féu la Teresa. Doncs, a mi, m'agradaria treballar, digué la Sílvia. (...)

La *madre* Socorro [Dolors] besava els llavis de la Sílvia i la consolava, li descordava els sostenidors estripats i li acariciava les sines, *pero, ¿y nosotras?*, feia la *madre* Sagrario [Teresa], *y si viene el demonio vestido de hombre, ¿qué vamos a hacer?* (...) *A los hombres, ovejita mía, hay que dominarlos sin que se den cuenta*, deia la *madre* Socorro, la Merche besava les sines de la Teresa, *¡vete, vete, diablo, no me hagas pecar!, quiero conservar mi pureza*. (...)

Tardaren una bona estona en adonar-se del que havia passat. (...) Quan quedà sola, la Sílvia, dins del buit de la casa, recordà que s'havia de mudar per anar al sopar del Club de Tennis. (...) Es passà sabó pertot arreu i, en acabat, es rascà amb la pedra surera. Es va fregar amb tanta força que el cos li quedà roig encetat. Així, ben neta, es digué.

Pàgina 286

¿No ho veus que cada dia se'n fuguen més, de noies? El meu pare em va dir: et portaré al reformatori (...) La Lola continuava, saps què és el que m'agrada més d'aquest món? La Natàlia va fer que no ho sabia. Doncs, tenir un fill. M'agradaria tenir-ne set... (...) La Natàlia, tot d'una, es posà de bon humor i digué a la Lola, em fa gràcia, tu vols tenir fills i nosaltres fèiem per no tenir-ne... La Lola esguardà la Natàlia, oh, és que vosaltres sou la generació de la pastilla...

Pàgina 289

Jo vaig descobrir, aclarí la Natàlia, un bon dia, que no em feia fàstic el país, sinó que em feien fàstic els qui em voltaven i també tenia fàstic de mi mateixa. I saps per què? Perquè, al capdavall, tenia por que arribés el temps de les cireres. (...)

Vaig sentir molt de fàstic, continuava en Màrius, quan mataren en Puig Antich. Tant de fàstic com quan passà allò de l'avi. (...) L'avi és el manicomi, el papà el va tancar l'any passat.

Pàgina 303

La qüestió és que l'hotel es va incendiar i hi moriren cinc persones del servei, tots carbonitzats. Un d'ells —això ho vam saber després— era homosexual i els seus companys el feien dormir a part, en una cambra que donava al celler, pots comptar com el deuriem trobar. (...) Al pare [Joan Miralpeix], ja ho saps, l'ha matat el sentiment. No se'n va saber sortir, com en Claret, que construï més hotels a Lloret i a Tossa, i aquí no ha passat res...

2.3. L'hora violeta

Pàgines 13-23

[Norma]

Deixeu-me que us transcrigui la carta de la Natàlia: (...)

“Em sembla que no som capaços de valorar la realitat fins que aquesta no es converteix en record. Com si així volguéssim tornar a viure. Per això crec que la literatura encara té un sentit. La literatura no és història. La literatura s'inventa el passat a partir d'uns quants detalls que han estat reals, encara que sigui a la nostra ment. (...)

Totes les dones del món que s'havien perdut o estavellat. Em semblava que calia salvar per paraules tot allò que la història, la Història gran, o sigui la dels homes, havia fet imprecís, havia condemnat o idealitzat. Fins aquí, ¿l'Art no és l'obstinat intent de l'ésser

humà per a reconquerir-se en llibertat? ¿No creus que les dones també podem ser lliures dins l'art, o sigui dins del somni?

La soledat, per a un home, pot ser el primer esglaó cap al poder i cap a l'art. Per a una dona és la buidor, la bogeria o el suïcidi.

La nostra època és massa mediocre perquè visquem sentiments intensos. (...) Podria culpar el "clima" del país, un país malalt, neuròtic, que mai no s'acaba de fer, però tu diries, i tindries raó, que aquesta és l'excusa fàcil dels mediocres: el "clima" som nosaltres".

Pàgines 31-34

[Natàlia]

Penélope estimava com calia estimar tot un rei: amb placidesa i humilitat (és ensopida, la meva dona, em deies). Circe, furiosa i enamorada, els encantava. Com la Norma. (...)

He parlat de Circe (o de la Norma). Després parlaré de Calipso. ¿Va néixer amb l'olor del sexe... Atenea? Atenea es vesteix d'home per anar a veure Telèmac. La més deessa de totes, la mare. I, com a mare, el poeta la indultava. A ella, això de l'"amor" no li gira el cervell. (...)

Per molt honestes que siguin, totes les dones se senten regirades amb això d l'amor... Pobres, fa el poeta. (...) Totes, tret de Penélope, la victoriosa perquè sofria, serien condemnades. Mireu Clitemnestra, la mare ferida. ¿Quin fou el seu pecat? ¿Estimar Egist o no haver sabut esperar? (...) Agamèmnon adverteix Ulisses i li diu que "avui no hi ha confiança en les dones". ¿Te n'adones, Jordi, que ningú no s'ha preocupat de si Clitemnestra havia d'esperar Agamèmnon?

Pàgina 43

En Jordi li va agafar la mà i li va dir, de tota manera, Agnès, han estat sis anys molt bons. (...) Agnès, has de fer la teva vida, depens massa de mi. No se'n sabia avenir. La seva vida era la d'en Jordi. ¿Per què n'havia de triar una altra? (...) Se sentia com quan anava a les monges i la castigaven perquè sí, i es deia, et castiguen perquè has nascut dolenta, ets així i ja no canviaràs, i agràia el càstig com una benaurança.

Pàgina 47

[Natàlia]

M'irriten les dones-nenes. Per això tu em vas dir, el dia que vas decidir tornar a casa teva, tens una mentalitat masculina. I m'ho vas dir com un elogi. (...) Dius que tinc una mentalitat masculina i no saps que m'he passat la vida buscant en vosaltres la saviesa que

heu sabut acumular durant segles... (...) No he sabut mai com dominar, interioritzar fora la paraula exacta, la cultura que heu sabut crear més enllà de la llar.

Pàgina 56

Saps, quan ens reunim unes quantes dones no fem més que parlar de vosaltres, els homes. De vegades tinc por que no sigui això el que ens uneixi.

Pàgina 63

El romanticisme, com la publicitat d'electrodomèstics, fa pensar a tothom que això és a l'abast de la mà. Amb el romanticisme no es popularitzà l'amor, sinó el fracàs. (...) És cert, Jordi, hem rebutjat les armes tradicionals de la submissió, de la resignació, de la idealització d'això que han dit el nostre "esperit, hem estat Penélope, hem passat per l'etapa de Circe —l'etapa en què et venges del sexe tot encantant els homes—, i no tenim, qui sap, prou innocència per fer de Calipso...

Pàgines 63, 64

Norma: Que l'altre dia, en sortir del metro, vaig topar-me amb uns nanos que feien una enquesta. A l'institut, els havien demanat que preguntessin a la gent què valoraven més a la vida. (...)

Natàlia: ¿I què els vas dir, tu?

Norma: Doncs, l'amistat.

Pàgina 69

[Agnès]

Ho havia llegit moltes vegades, allò de les crisis cícliques dels matrimonis. (...) La mare li repetia, és un bon noi, tornarà, això és una flamarada de joventut. Deixa'l viure, de moment.

Pàgines 76, 77

[Natàlia]

L'Agnès ha nascut per suportar-ho tot, per a no exigir-te res. L'Agnès és morta. L'Agnès no existeix. (...)

No sé pas on acaba la soledat i comença l'autonomia. Per això em fan tanta gràcia aquestes feministes joves i boniques que tenen el deler de ser autònomes. És gairebé impossible de reconèixer la frontera entre l'una i l'altra. Vols ser autònoma quan t'has sentit esclava.

Pàgines 79, 80

Una vegada, la Norma i jo vam anar a entrevistar una escriptora molt famosa. (...) La Norma l'admirava a desdir. (...) La Norma va dir a l'escriptora, a la seva obra es nota una pugna interna entre l'home i la dona (...), vostè ve a dir que les relacions entre home i dona són gairebé impossibles. (...) Mirà la Norma amb ulls d'aiguamarina i preguntà, ¿és que, a tu, et sembla que són possibles? (...) Tot això de les reivindicacions de la dona actual, va afegir, és una mica literatura. Des del punt de vista social no m'interessa, i des del punt de vista íntim té la partida guanyada, una dona sempre guanya: si no és amb la feina, serà amb la maternitat o l'amor. La Norma i jo ens vam irritar amb aquella sortida.

Pàgina 82

Fins ara, la idea de la recerca de l'home ens havia protegit. I ara hem de dir que ja no volem el príncep blau quan el nostre subconscient encara el reclama.

Pàgines 90, 91

[Agnès]

Quan agafava el sexe d'en Jordi i se'l ficava dins la boca, aclucava els ulls per a precisar la imatge del noi ros que li posà dins del forat dos dits de la mà. (...) L'Agnès acabava de fer nou anys.

Pàgina 94

[Natàlia]

Alguna vegada, mig de broma, m'has dit que jo estava enamorada de la Norma. I no sé si l'estimo, la Norma. (...) Sovint, la Norma desapareix i no sé res d'ella, com quan va conèixer la Mar. (...) Quan la Norma va trobar la Mar semblava com si hagués recuperat l'adolescència. I ja saps, Jordi, que jo no comparteixo aquesta mena d'amistats.

Pàgines 94, 95

Tu i jo enraonariem sobre el que anomenes la malaltia infantil del feminisme. (...) L'embranchida que havia representat el feminisme des de la mort de Franco. Sense adonar-te, tu buscaves dins del feminisme allò que començava a enrunar-se dins del marxisme.

Pàgina 98

Era l'única dona en aquelles reunions. N'estava orgullosa... (...) Distanciada de totes les altres dones, de les esposes dels teus companys, plenes de mèrits petits, no valorables. (...) Algun dia, els faríeu un homenatge perquè el seu gran mèrit era fer de "dona de" sense rebel·lar-s'hi. L'Agnès era una d'aquestes i tu em vas ensenyar a odiar-la. Ni ho deus recordar.

Pàgines 102, 103

[Agnès]

"Fills, de vegades em sento com una criminal per haver-vos portat al món. (...) Us vaig voler perquè estimava molt l'home que aleshores vivia amb mi, i ara no sé si aquest desig no era més que un producte de les novel·les romàntiques que havia llegit. (...) Fills, de vegades sento vergonya de ser mare i em sembla que no sabré mai. Sovint em peseu com una llosa i voldria que no existís. I, això no obstant, sou l'única cosa que m'arrela a la vida".

Pàgines 116, 117

[Natàlia]

El temps dins de la memòria no té res a veure amb el temps de la història. (...) L'ordre que prenen els records dins de la memòria personal no és mai cronològic ni coherent. Si ho encertes, de vegades les paraules t'ajuden a lligar-los per a formar-ne una "història". (...) Vull que [la Norma] faci de cronista, no d'escriptora. (...) Jo vull la imaginació per a mi sola, que mori en mi. L'ordre de la imaginació s'escapa a totes les dades, a tots els fets. Aquesta és la revenja de la literatura contra la Història.

Pàgines 120, 121

En Franco és a dins de mi, se m'arrapa com un llimac. La vella i resseca pellerina no se m'acaba de morir. (...) Però no té rostre. Només ulls. El dictador ja no té nom.

L'altre pertany a la història. Ell va institucionalitzar la violència i la mort. Les presons havien estat rebertes de condemnats innocents. La persecució us eximia de tot, ens eximia de tot. El mal col·lectiu tapava el mal privat. Ara no suportes que un comunista faci d'esquirol o que un periodista d'esquerres es vengui a l'amo que paga millor. La Norma no suporta la insolidaritat de moltes feministes.

Pàgines 125-141

[Judit]

El nen [Pere] és mongòlic. (...) Els diuen mongòlics perquè tenen els ulls axinats. I les mans iguals. (...)

No sé per què penso que vaig ser tan feliç, durant la guerra. (...) Quan passejava amb la Kati, agafades de la mà. (...) Ella em deia, toca per a mi. I tocava per a ella com ara ho faig per a en Pere. Només per a en Pere. (...) Les dones s'han tornat ploramiques. Els homes, vulgars.

Se me'n va, se me'n va el meu fill de la guerra. (...) ¿Què em queda, què em queda per a continuar? (...) S'ha acabat, s'ha acabat. En Pere és mort, la Kati també. Ho enterro ben endins, mai més no tornaré a tocar.

Pàgines 142-158

[Patrícia]

El pare era l'amo de tot, també de nosaltres. I després l'Esteve també va ser el meu amo. Alguna vegada que la Judit se sentia xerraire, em deia, ¿per què et deixes marejar d'aquesta manera? Jo, d'aquestes coses, no me n'he adonat fins ara, que soc vella i ja no serveixo per res. (...)

Ens feia ràbia la Kati, però la necessitàvem. (...) Ens parlava de com havíem d'anar vestides o com ens havíem de depilar les celles. (...) A nosaltres, no ens convidava mai a les seves festes. (...) Les dones del Núria pertanyíem a un altre món, fet de decència i tranquil·litat. Però, en el fons, en el fons, ens hi moríem d'enveja. La Kati feia el que volia, i també ho va fer durant la guerra, la més optimista de totes, segura que, si guanyaven els rojos, les dones viuríem d'una altra manera. La guerra és de tots, ens repetia, no solament és cosa dels homes.

Pàgines 159-162

[Kati]

La Kati s'acabà de posar les cremes. (...) Li agradava que es morissin d'enveja. Si hi pensava, només s'arreglava perquè les altres dones l'admiressin. (...)

Amb el francès, arribava al número vint. Déu-n'hi-do, si pensem que només tenia trenta-cinc anys. (...) Havia de demostrar *savoir faire* i totes aquestes coses que diuen les revistes i novel·les. La Kati era la Coco Chanel catalana. (...) La Coco havia passat la mateixa infància que la Kati, sense pares i recollida a casa d'unes ties carques i reprimides. Per això odiava les dones nyeu-nyeu i beates que la jutjaven, no de la manera que ho feia la

Judit. La Judit la jutjava perquè l'havia entesa, n'estava segura. La Judit sabia què era la soledat.

Pàgines 170, 171

La Judit rigué mentre mirava la Kati amb tendresa.

—A veure si tu seràs més idealista que jo i creuràs en l'amor!

—Jo ja no sé en què crec. Abans de la guerra, me n'havia anat al llit amb més de vint homes i sempre em despertava amb un regust a la boca.

—¿Per què hi anaves, doncs?

—No ho sé... Potser per tenir algú que respirés al meu costat. (...)

—Això no ho he entès mai —feu la Judit—, l'amor no és pas una substitució. A més, hem de saber estar soles.

—És fàcil que ho diguis, tu! Tens en Joan...

—I tu em tens a mi —la Judit es clavà a riure—, ¿et sembla poc?

Pàgina 197

[Norma]

Ferran, ens hem de separar. (...) Si m'hagués dit que féssim un esforç, si m'hagués dit que m'estimava... Però no ho va dir. (...) “Bé, de tota manera, me'n sento alliberat”. (...) Mai no sabia que m'inventava amants, homes que m'estimaven, només perquè ell em fes cas.

Pàgina 204

“Buscava Gary Cooper en cada home que m'abraçava. (...) Un home pare que m'acolliria i m'entendria, per fi. Estava cansada de somriure com una nina quan no en tenia ganes. (...) Buscava un Gary Cooper en cada home que acollia al meu llit, sempre a punt, com una *girl scout* a qui han ensenyat que no és de bon to dir que no.

Pàgines 220, 221

L'Alfred es vestí i va seure a una cantonada del llit.

—¿Per què l'has fet, l'amor? No en tenies ganes. (...)

No li podia dir que l'havia fet per desesperació, que també es pot fer per desesperació. (...) Sóc una bleada, va dir-se. ¿De què serveixen tantes conferències de feminisme si no

trobo raons per un amor tan il·lògic? ¿Per què em cal un amor tan inútil?, es feia, ¿per què no ho acabo? Però només pensava en l'Alfred.

Pàgines 221, 222

—¿Podem estimar la humanitat sense estimar les persones?

—Podem —va respondre la Natàlia—. Però és més difícil d'estimar la humanitat sense que t'estimin les persones.

—I, ¿com podem compaginar tots dos amors?

—No ho sé, filla. Això ho esbrinaràs per tu mateixa.

Pàgina 235

L'Alfred sempre tornava amb la dona, era un fet. (...) Una dona que segurament s'engrandia davant dels ulls de l'Alfred, perquè sabia sofrir amb paciència. I ella no en tenia de paciència, volia veure ara. Ho reclamava com un adolescent. L'esposa es disposava per al sacrifici, fins i tot al de la ignorància de l'engany, a suportar qualsevol cosa per tal que cada nit retornés al seu costat.

Pàgina 239

La Kati se suïcidà perquè no volia aprendre a oblidar. La Judit va sobreviure perquè en va saber. (...) Gràcies a l'oblit la vida continua, per a bé i per a mal. (...) Però, ¿era just l'oblit?

Pàgina 261

Envejava les lesbianes. (...)

—Nosaltres tenim molts avantatges sobre les dones heterosexuales. No hem d'establir cap mena d'aliança amb l'enemic que és l'home. El nostre és exclusivament un món de dones i ens hi sentim molt a gust. (...)

[A la Norma] li era més fàcil d'estimar les homes en abstracte que no pas en concret. Quan n'estimava un, (...) s'iniciava una lluita estranya, els contraris s'enfrontaven, el desig de llibertat i de ser posseïda.

Pàgina 265

Des de fora, tothom mirava en Ferran i la Norma com una parella model. Eren la representació d'un pacte que desvetllava admiració: la perfecta harmonia entre dues llibertats. Mai, es deia, cap home no havia tractat una dona d'aquesta manera. Les amigues l'envejaven. Però ara, que en Ferran no hi era, la Norma es preguntava si allò era respecte o indiferència. (...) Potser la Norma no s'havia guanyat la llibertat, com creia tot sovint, sinó que la hi havien donat per comoditat.

Pàgines 299, 300

Ella també hi era, dins la Història. I mai no se'n podria deseixir. Encara que la Història fos un malson, encara que fos plena de fantasmes...

Només quan t'has sabut mirar a tu mateixa, aprendràs a mirar el que et volta, li havia dit la Natàlia. (...)

Les peces s'havien dispersat, era cert, però amb la paraula les tornaria a ajuntar. (...) Tot es recompondria, però no de manera pacífica. Sinó a través de la lluita. La lluita per convertir en un de sol l'amor col·lectiu i l'amor individual.

Pàgina 301

[Agnès]

En Jordi estava trist i intentà acariciar-la, i ella es deixà fer. Pensa en els nens, Agnès. Fem un esforç per ells... Però l'Agnès només deia, no. (...) I en Jordi intentà d'estrènyer-la ben fort, com abans, i li va preguntar, ¿és que hi ha un altre home a la teva vida? ¿És que l'estimes, és que vols viure amb ell? I l'Agnès només va somriure.